

КОСТЬ КОТКО

„СОНЦЕ ПОЗА МІНАРЕТАМИ“

(уривки з книги)

1. СТАМБУЛЬСЬКІ ФОТА

ВІРА БЕЗВІР'Я

Цей голос покрив усе.

Тільки-от-тільки дзвонили трамваї, прокладаючи свою путь вузькою натовпленою вулицею, на різні голоси ревли авта на Пері; гаморіла юрба,— а ми, на другому поверсі емігрантського кафе „Петроград“, біля відкритого вікна вбирали в себе ці згуки, вбирали майже мовчки, обгортаючи довгими павзами коротенькі репліки.

І раптом—голос чи зойк, верескливий, пронизливий, хоч і не на високих тонах, голос, що йде з неба, а може й з-під ніг. Спокійний і тривожний разом.

Наше кафе—на перехресті Великої вулиці Пері й Саркіз-Агаджі. На протилежному розі, наукіс, маленька мечеть з маленьким мінаретом. Тут, у кварталах європейців, вона аж нічим не нагадує стамбульські мечеті. Ну, як домовна церква гімназії чи благодійної установи перед якимсь старовинним собором.

На зуб-жілому мінареті зубожілої мечети, спершись на парапет у напрямі на південний схід, муедзін співає хвалу аллахові та посланцеві його. І цей голос наповнив усю галасливу улицю, і вже авто-людський гармидер-гук—тільки акомпаньяментом до нього.

Не знаю, як убиралися муедзіни раніш. Думаю, що не так, як цей. Бо звичайне пальто й звичайний чорний—оксамитовий, здається, капелюх співця аллахової всемогутності позбавляють його всякої містичности й романтизму. Чи не в цьому був глибокий зміст сміливої реформи Кемалю, що над нею знущаються газетарі буржуазної Європи? Вчора прочитав у французькій газеті: „Що-ж до Туреччини, то там диктатуру президента поширено навіть на деталі вбрання“... Здерто з муедзіна чалму, з правовірного турка—феску,—і куди тепер поділася покірність аллахові й його повпредові на землі—каліфові?

Бує життя. Горить електрика, біжать авта—воли в цей час на Пері нерозривною стрічкою. На протязі півкварталу можна купити все, навіть не заходячи до крамниць: од каштанів і „дузіко“, місцевої поганої горілки, аж до жіночого тіла. І не підводячись з місця, я бачу, як на тому тротуарі жовтоволосий велетень матрос, світлий як день, купує чорну кремезну муринку, темну як ніч.

А над цим усім—самотній голос самотнього муедзіна. Скільки, скажете, треба мити віри, щоб у царстві мам'ни славити бога? Нічого подібного! Треба мати віру безвір'я, безнадійний цинізм, одчайдушний наплювізм, треба ані крихти не вірити в свого бога, не поважати його, щоб закликати молитися йому серед гамору веселого життя та хвалити

його за премудре влаштування світу: жовтявий швед може купити собі на дві години чорняву муринку.

Звертається слугитель Магомета обличчям на південний схід, до Мекки, але зір його не сягає далі освітленого вікна нашого кафе, де кілька гяурів п'ють каву (та й то не турецьку, а з молоком). Його голос на кілька хвилин покриває весь галас, але — треніровка, товариші, не більше.

І коли, проспівавши кілька раз, що аллах — великий і милостивий, він зникає з мінарету, — мені здається, що я бачу безнадійний жест рукою на прощання — до всіх людей, що, по-хорошому чи по-поганому, не вірять у бога.

За півгодини він питиме каву в своїй улюбленій кав'ярні й говоритиме з сусідами про курс ліри та катастрофічне зменшення прибутків, а потім, може, купуватиме — не муринку, білу. Хіба не вистачить російських емігранток у веселих кварталах Пері?

РОЗКЛАД БУРЖУАЗНОЇ ЄВРОПИ

Вчора ввечері були в Таксімі.

Невеличкий садок, значно менший, ніж у Харкові на Римарській. За вхід тільки 5 гурушів (копійок). Ще півгуруша якогось податку — і все. Надзвичайно демократична розвага...

— Почекайте... — загадково каже мій попутник...

Про зміст цього „почекайте“ я дізнався що-йно, як, виходячи з садку, ми заплатили за дві порції морозива й пляшечку содової води... 6 лір (карбованців). У найдорожчому кафе це коштувало б 50 коп.

Проте, своє морозиво ми їли за столиком перед естрадою. А на естраді — дивертисмент. Грає джаз, танцюють одна по одній якісь негарні дівчата, співає куплети місцевий улюбленець Амор (між иншим про відставного врангелівського козака дуже їдко — російська емігрантська публіка суворо мовчить замість оплесків), все як слід. Потім — чарльстон. Його танцює й публіка між столиками...

На ранок я ділився вражіннями в нашій маленькій комуні. Було, не скажу, щоб огидливо, а якось неприємно від танку з верещанням „чарльстон, чарль-стон“.

Маленькій Люсі — ще нема трьох. Вона, однак, уже розуміє розмови дорослих. Коли я скінчив розповідати, Люся вийшла на середину кімнати й почала танцювати — так само, як оті, в Таксімі. Тільки танцювала вона й виспівувала „чарль-стон“ якось естетичніше. Люся передвчора приїхала на одному пароплаві зо мною. Чарльстона вона вивчила ще в Москві...

От і пишіть про розклад буржуазної Європи!

ПРОФЕСІЯ ЦАРЕВОГО СИНА

За 5 тижнів я бачив на Пері тільки одного турецького жебрака. Це був хлопчик років 12; він умильно прикладав два пальці до чола й мовчки кланявся.

Але російських жебраків — рясно.

Старушенція в хусточці сестри-жалібниці, з маленьким хрестиком. Тамбовський поміщик, що нагадує: „а сьогодні ви мені, дітоньки, ще не подавали“. Сліпий парнюга перед костьолом твердить французькі слова з ярославським прононсом: „Же сві з'авегль, доне муа кельк шоз“.

Я побачив увечері здоровенну спину в підд'ювці. Товариші штовхнули мене:

— Дивіться! Імператорська кров.

Ми перегнали нащадка імператорів і зазирали в обличчя: кремезний дядько, руда борода, червона пика. Страшенно знайоме обличчя. Десь бачив. На фотографії?

— Син Олександра III. „Незаконний“, звичайно. Не погано заробляє.

Коли багаті турки чи греки хочуть справити весілля, або якесь там сімейне свято на аристократичний кшталт, вони закликають цього:

— Улаштуй усе, як при дворі твого батька!

Бідний дядько ніколи не бачив свого батька, ніколи не був у Петербурзі. Він — наслідок царевої втіхи десь на провінції. Але — береться й улаштовує. З того й живе.

2. ЕМІГРАНТ ФЕЛЬДМАН ДИВУЄТЬСЯ

Ми з румунським громадянином Фельдманом грілися в гарячому піску Флорії, в 25 клм. од Стамбулу, на березі прекрасного Мармурового моря.

Легідні хвилі Мармари! Немов, дійсно, розтоплений мармур — на колір, а як обгорне тебе ця біляво-зелена хвиля, не пніаста, не бурхлива — ех!..

На обрії проходили різнопрапорні пароплави, десь уліво двома самотніми скелями стирчали собачі острови (туди антанта 1920 р. вивезла славетних стамбульських собак і потруїла), просто на нас біг по воді гідроплан, розганяючись, щоб перелетіти до Сан-Стефано, а ми лягли в м'який пісок і говорили... про Харків.

Про Харків, бо в румунському пашпорті домнуле Фельдмана в графі „місце народження“ стояло:

— Харків.

І другий мій приятель, колишній вихованець гімназії Петра в Києві — Савич Володимир, нині головний кабінджі пляжу, щиро обурювався:

— Ну, чи не підла нація? Яке вони мали право видати йому румунського пашпорта, коли він народився в Харкові? Ну, не хочеш вертатися, так живи по емігрантському пашпорту, як інші!.. А він — румунський громадянин... Тху!

Не тільки ображений російський патріотизм говорив в кабінджі Савичеві. Роздирало його ще почуття заздрости: купивши собі румунського пашпорта й зробившись з „господина“ — „домнуле“, має змогу Фельдман пересуватися по всій Європі, а російського емігранта тримають у Стамбулі, навіть на азійський берег не пускають, з нового-ж року взагалі Кемаль загрожує кудись вислати.

Було жарко, хотілося як найбільше увібрати в себе сонця, хотілося одпочити, щоб аж до нової відпустки вистачило, а домнуле Фельдман настирливо розпитував про Харків:

— Ну, а як Катеринославська вулиця, на місці?

— А що їй робиться?

— Хороша вулиця!

Хоч і слід бути за кордоном як найбільшим патріотом, я не міг стриматися й одверто висловив усе, що думаю про цю „хорошу вулицю“. Домнуле Фельдман здивувався:

— Ні, не кажіть, хороша вулиця! Там у нас кілька домів було. Знаєте, великий один такий проти каланчі. Як він, стоїть?

— А стоїть.

— І ще один, на розі Дмитрієвської, здоровенний, поверхів на шість.

З якоїсь газетної хроніки врізалось мені в пам'ять, що той будинок належав раніше князеві Шаховському, і я обережно висловив свій сумнів. Мій знайомий відповів стилем Івана Олександровича Хлестакова:

— А, можливо, що й не наш. Знаєте, давно це було, скоро 10 років... А от на Пушкінській, може бачили?— Пушкінський в'їзд є, так на розі вже наш будинок. Там під час війни два поверхи погоріло...

— Можете радуватись: відбудували вже ваші два поверхи.

— А хто?

— Та не пам'ятаю, хто там тепер за хазяїна. Здається, якась професійна спілка.

Мій знайомий замислився.

— Скажіть, — спитав Фельдман, — як ви думаєте, віддадуть нам ці дома?... Та ні, — перебив себе самого, — я не про сьогодні говорю, я-ж не дурний, і радянська влада не дурна, а от років за десять-п'ятнадцять...

— ...коли хтось подурнішає?

— Ні, я думаю, що ми почекаємо ще років 10 — 15, а потім будемо повертатись. Тоді буде розмова з вами.

— А от Савич інакше думає. Він ладний хоч зараз повернутися, аби його за старі ділишка не чіпали та роботу дали.

Савич підтримує:

— Навіщо Фельдманові повертатися? Його мамаша концесію взяла в турків та відсипає йому що-місяця 200 лір на „Тюркуаз“... Там же у вас тюркуазів нема?

„Тюркуаз“, розкішного емігрантського ресторану з кількома залями, у нас нема, але це ще нічого: побенкетував би Фельдман і в Діловому клубі, та мамаші з 200 лірами що-місяця — він у Харкові не знайде.

Я ще обережніше висловив своє побоювання: навіщо радвладі йти на розмову з Фельдманом, коли й без фельдманів упораємось? Я розповів, як відбудовано Харків, скільки нових домів споруджено, скільки бруків направлено, як у нас скрізь на вулицях „І розряду“ асфальтові тротуари... Розповідаючи, помітив, що мій співбесідник слухає мене більше з ввічливости, ані на крихту не вірячи в те, що я говорю. І тут не його зненависть до нас виною, а ясне розуміння, що вони самі, оті харківські багатії, залишаючись при владі, ніколи-б нічого подібного не зробили. Де-ж там якимсь більшовикам зробити?

Потім я пішов одягатись. На прощання Фельдман ще раз спитав:

— Значить, поки домів не повертають? Ну, доведеться почекати. Може політика ваша зміниться...

Я вдячно стиснув руку цьому ворогові радянського ладу: коли він стільки впевнений в нашій міці, що аж за 15 років чекає „зміни політики“, то яка велика певність має бути в нас самих?

3. 39-та ПАРАЛЕЛЯ

Спека. Море сине, як... Поет-плужанин обов'язково мусив був би написати: як поле, волошками вкрите, тільки рясніш. Урбаніст, або індустріяліст порівняв би хвилі цього Егейського моря з синіми аркушами планів Дніпрелестану чи будинку Держпромисловости!

а то й із синьою блюзою робітника друкарні (далі друкарні він робітників не бачив)... Я ж кажу: такого синього кольору ніколи не знав та й ви не визнаєте, як не будете на Егеї. Небо в червні на Україні? Сховайтесь, патріоти, не витримає ваше українське небо! Беріть синіш.

Спека, бо хоч і вересень, а 39-та паралелі. Це так: візьміть мапу Європи і знайдіть Месінську протоку. Месіну мусите знати: розповідаючи по газетах про землетрус у Крими, порівнювали з колишнім месінським. Месінська протока як раз на 39-ій. Але ми не біля Месіни, ми значно східніше, ми в Азії. Це для популярності викладу Месіну брати доводиться.

Було дуже тепло навіть учора ввечері, коли вийшли із Смірни, по-турецькому Ізмір. Нашу „Адану“, чистенький такий турецький пароплавик затримало при вході якесь величезняло — оголомшило сиренами, вигуками, горами пінястих хвиль, що безпорадно бігали від нього до нас і метушилися назад, та... чарльстоном разом на двох оркестрах. Двохдимаревий француз увіходив до турецького порту — і обидва турецькі пароплави („Асія“ теж ще не відійшла) скромненько чекали, поки європейський велетен уподобає собі місце. Француз досі стояв на рейді, але європейським туристам набридло їздити в хвилю на каїках до кафе — отож затримано наші обидва пароплави, порушено розклад пасажирського руху — шукають місця для „Лямартіна“. Нам ще нічого, ми на якусь годину тільки й затрималися, а от бідна „Асія“ на наших очах втретє спробувала вийти — і аж ніяк!

Відходили, вже коли сутінки зійшли з гір, стиха дірявим покривалом укрили Ізмір, а дірочки на покривалі виблискують вогниками-хатами на узгір'ї. Бо Ізмір — на горі, кручі, не вулиці. Од зовнішнього рейду уже видко й ярмарок — електрику над морем, а як прислухатися уважно, то можна й чарльстона почути. Ярмаркові — тиждень, ну а чарльстонові понад морем теж тиждень. Перейти з будинку ярмаркового вузеньку вуличку, що до Гез-Тепе веде, — і поруч з машинами Укрсельмаштресту (турки хоч як звиклі до довгих крутіюватих написів, але й вони лякалися, читаючи слово, що розляглося на 2½ метри), Форда і Бенца — кафе понад самісіньким морем. Коли натиснути брезентову стінку — бачиш у щілинку воду Егеї. Цілий тиждень у кафе той самий програм, ті самі люди. Чемні, коректні турки з ярмарку, приїжджі засмалені Анатолією купці з Кутахії й Адани, місцеві багатії-levantинці з мармурових палаців на Бірінджі-кордон. А всередині оркестра, столичний джаз-банд із садка Таксім на Пері. Ті-ж самі музики і акробатки, ті ж самі чарльстони, — тільки от дівчинки цієї в Стамбулі не було, вона бо з місцевої левантинської аристократії. І це така дівчина: як заграють — між двома кабаретними номерами — чарльстона, вибігає зсеред публіки дівчинка років 8—9 і серйозно, як доросла, танцює — хоч і веселий танок чарльстон, а танцювати його серйозно; як доросла, наближає коліно до коліна, стегна майже нерухомі, а голінки вихляють похотливо. У передніх рядах сидять батьки і не намілюються на здібне дитинча: як доросле зовсім! шикарно танцює! Мати, може, і заздрить навіть донці: їй самій так уже ніколи не танцювати!

Через рейд, через темряву хвиль, від'їжджаючи на пароплаві, я бачу цю дівчинку Леванту, що подолала найактуальніше в культурі Заходу — чарльстон. Тут одна тільки дівчинка, над хвилями Егеї, а в Каракеї, на Босфорі, я бачив з десятеро дівчат, що так само переконано витанцьовували чарльстона. Поволі просувається культура в дикунські краї — і цікаво, чи танцюють чарльстона в Карсі, в Трапезунді, десь в Іскешейрі? Непереможний шлях цивілізації, а тут її

щабель визначається не димарями фабрик, не тиражем газет, а чарльстоном...

Жінка хазяїна нашої „Адани“ проводила когось на пароплаві, і наші друзі познайомили нашу компанію з нею. Я спитав, чи танцюють її дочки чарльстона. В хазяїна — два пароплави, найкращий в Ізмірі готель, а діти вчаться в Парижі. І от виявляється, що дочки їхні чарльстона не танцюють, бо в Парижі він тепер вийшов з моди. Там танцюють щось нове, назви я не зрозумів. І тому, що в Ізмірі, Стамбулі та по всій Туреччині танцюють тільки чарльстон, наша знайома, видно, може почувати до своєї дикунської країни лише презирство.

Хазяїн наш, напевне, член патріотичного товариства „Тюрк-очагі“. На вулицях, на пристані, де відходять через затоку ширкети, я бачив відозву цього товариства. Звернув я на неї увагу в кабінці-купальні в Корделію, зав'язуючи краватку (відозва така маленька, немов якась об'ява про випадкові меблі). Лежить ця відозва й тепер перед мною, на газетному аркуші „Le Levant“:

„Любий турку! При тобі мусять завжди бути зобов'язані говорити по-турецькому.

Тюрк-очагі Смірни“.

В наших хазяїв пароплави, хоч і маленькі, але беруть таку саму ціну, як і шикарний „Гюль-Джемаль“, їхній готель не має кімнати дешевшої 11 крб., але вони нехтують Ізміром, що годує їх з їхніми паризькими дітьми. Вони змушують інших говорити турецькою мовою, але своїх дітей не вчать у Туреччині. Вони нехтували-б і самою Туреччиною, але незручно одверто, бо треба-ж бути патріотом.

Ображенням українізацією варто що-дня читати об'яву Тюрк-очагі, цей двохступневий наказ: і „мусять“, і ще, „зобов'язані“. Тим, хто галасує про український шовінізм, про примусову українізацію, варто знати, що ці об'яви поширюються в країні, де всі — і левантинці, і греки з вірменами, і співробітники чужих консульств — говорять турецькою мовою, де, значить, не стоїть гостро питання „оволодіння мовою місцевого населення“...

І. ІЗОТОВ

До характеристики творчости О. Кобилянської

I

Представник психологічної методи в літературознавстві Овсяніко-Куліковський поділяє творчість художників слова під поглядом психогенетичним на два типи — об'єктивний і суб'єктивний. Суть першого типу творчости полягає в тому, що „внутрішній світ самого художника, його натура, його класове самопочуття, його особистий душевний досвід, винесений із життя в своїй родині, в своєму колі, все це відходить на другий план або ж майже зовсім затушовується перед матеріалом спостережень над чужим життям, над побутом і звичаями іншого середовища, інших класів суспільства, над натурами, що характеризуються рисами і складом, невластивими самому художникові „Об'єктивна творчість черпає зокола, а не з себе, йде від спостережень над стороннім життям, а не від самоспостереження¹⁾. Суб'єктивний тип творчости характеризується протилежними рисами. Головним художнім знаряддям письменників цього типу є самоаналіза, самоспостереження. Художник репродукує в поетичних образах переважно своє власне душевне життя, процеси свого розвитку й самосвідомости. Його твори є ніби підсумком цих внутрішніх процесів, часто авторською сповіддю. Цей погляд можна прийняти лише з поправкою на те, що і „об'єктивний“ письменник мимохіть, хоче він того чи не хоче, конче виявить свій „внутрішній світ“, своє класове самопочуття в тих чи інших моментах твору. Адже життя в літературній творчості ніколи не може бути адекватним дійсності, а завжди в тій чи іншій мірі є трансформоване, бо шлях між цією дійсністю і твором лежить через свідомість письменника. Твердження Овсяніко-Куліковського, таким чином, можна визнати правдивим що до матеріялу, об'єкту творчости; формування ж та інтерпретація художнього матеріялу завжди, і в першому і в другому випадках, позначатимуться індивідуальністю поета.

Ми не маємо повної, докладної біографії О. Кобилянської, щоб можна було зробити остаточні висновки на підставі зіставлення життя і творчости письменниці про характер її таланту, але вже те, що нам відомо, дає повне право сказати, що Кобилянська, безперечно, належить до найсуб'єктивніших письменників в зазначеному вище розумінні. Причини цього лежать як в індивідуальних властивостях Кобилянської, так і в характері оточення родинного й соціального, в якому вона перебувала.

Ті соціально-економічні умови, що спричинилися в кінці XIX в. на Заході до виникнення нового літературного напрямку — модернізму, існували й на території українських земель. Але як розвій капіталізму на Україні не набув того величезного розмаху, що на

¹⁾ Овсяніко-Куліковський „Лев Николаевич Толстой. К 80-летию великого писателя“ С. - Петербург, 1908 р. ст. 15.

Заході, як він відбувався в незрівняно меншому масштабі і йшов повільнішим темпом, то очевидно, що цей чинник був недостатній для породження аналогічних явищ в літературній і взагалі мистецькій сферах. Український модернізм розвивається під знаком потужного впливу відповідних течій західноєвропейських літератур. Та цей вплив не міг бути ні повним, ні всебічним з тих саме причин соціально-економічного порядку. На Україні — це стосується і до колишньої Російської і до Австрійської її частини — не було ні велетенських міст-спрутів, з їх шаленим темпом життя, ні тих кількісно значних шарів паразитичної буржуазії і розбещеної до краю аристократії, що шукали в мистецтві лоскотання притупілих нервів і задоволення своїх дегенеративно-спотворених смаків. Отже, оте складне літературне явище, що зветься модернізмом, тільки одним крилом зачепило Україну, бо український ґрунт поки що був мало придатний і мало плідний для „квітів зла“, „садів тортур“ й иншої подібної рослинності. Саме, декадентські, занепадницькі течії модернізму не могли пустити особливо глибокого коріння на Україні. Надто це треба сказати про глухий закуток української території про батьківщину Кобилянської — Буковину.

Кобилянська виховується на Західно-європейській художній і філософській літературі, але з цієї літератури вона засвоює лише частину, не переступаючи певної межі й не доходячи до Ахилесових стовпів своїх авторитетів. Напр., захоплення ніцшеанською філософією не доводить Кобилянської до аморальності, до „чесности з собою“ чи то до створення теорії „Великого Молоха“, що пізніше зробив Винниченко.

Так само не захопили надто Кобилянську ні крайня тьмяна містика, ні схематично-абстрактна символіка. На її творчості з найбільшою силою позначилися инші риси модерної філософії й літератури.

Дрібне провінційальне місто, де Кобилянська провела свої дитячі роки, з його урядницько-попівським суспільством, яке молода письменниця переросла на цілу голову, було тою негативною дійсністю, від якої вона з відразою відверталась, заглиблюючись натомість з утіхою у свій внутрішній світ. З другого боку, письменниця з причини походження й инш осторонь стояла й від тих дуже незначних може шарів робітництва в Кімполунзі й Чернівцях, що ближче знайомство з ними могло б спрямувати творчість її в річище визвольних соціальних ідей. Не найшовши ідеалів у житті, Кобилянська почала шукати й творити їх в собі — звідси йде культ краси, культ особистості, з яким ми зустрінемося майже в кожному творі. Тут же почасти лежить і джерело суб'єктивізму Кобилянської.

Найбільша повість Кобилянської „Царівна“ має виразно автобіографічний характер і справляє враження щоденника самої письменниці. Ця повість лягла в основу майже всіх дальших її творів. „Царівна, каже Єфремов, це прототип всіх творів: тут в зародкові, а іноді і в більш розробленій формі перед читачем з'являються майже всі персонажі її пізніших творів; тут зосереджені питання, що цікавлять письменницю, її особисті і суспільні ідеали; тут, нарешті, криється відгалка того напрямку, що ним пішла в своїй літературній діяльності Кобилянська¹⁾. В цьому присуді, висловленому ще 1902 р., мало доводиться змінити і тепер, коли чверть віку відділяє нас від нього. Після того появились такі великі твори, як „Ніоба“, „В неділю

¹⁾ Єфремов „В поисках новой красоты“, Киевская Стар. 1902 р. листопад, ст. 237.

рано зілля копала“, „Через кладку“, „За ситуаціями“ Але і в них ми знайдемо ті самі ідеали, бо героїні в значній мірі повторюють „Царівну“. За цими творами, як і за першою повістю можна, вивчати світогляд самої письменниці. І Наталка Веркович, і Софія Дорошенко („Vals melancolique“), і Зоня („Ніоба“), і Аглая - Феліцітас („За ситуаціями“), і Маня („Через кладку“) — всі жінки з вищими поривами, з „ідеальними вимогами життя“, кажучи словами Наталки, дуже схожі одна на одну. Всі вони мають три головних риси, що їх споріднюють: фемінізм, індивідуалізм, естетизм.

Не дивлячись на довгий протяг часу, що відокремлює „Царівну“ (80 р. р. XIX ст.) від повісти „Через кладку“ (1912 р.), постаті героїнь в основному сходяться. Маня Обринська заявляє словами, що приводять на згадку такі ж думки Наталки Верковичівни: „Я поважно стремлю до того, каже Маня, здобути собі власними силами якесь становище в суспільстві — і віддаючи йому свої услуги, станути собі самій цілею“¹⁾. Устами своїх героїнь письменниця висловлює тут свої улюблені ідеї, що склались під впливом індивідуалістичної філософії Ніцше, модерністичної художньої літератури і феміністичного руху. На теми жіночого визволення тоді писалось чимало: в німецькій літературі виступала Райтер, в італійській — Неєра²⁾, в норвезькій Ібсен („Нора“), в галицькій — Кобринська.

Невипадково зовнішні портрети героїнь Кобилянської також мало відмінні. Всі вони змальовані майже однаковими зовнішніми рисами — високі, ніжні, строго - поважні, з блим лицем, тонкими руками. Найперша з героїнь Кобилянської Олена має „високу стать молодого дівчини з сніжно-білим обличчям та спокійними лагідними очима“³⁾. Тітка Наталка так іронізує з зовнішності своєї небоги: „Приглянься лише, будь ласкав, ближче тій красі, тим довгим, рудавим косам, котрих ніяк по - модному не укладеш на голові, тому чисто крейдяному лицу з тими зеленими нелюдськими очима, — і скажи тоді чи вона гарна“. Ти не дивись, що в неї уста такі червоні, це хороблива червоність; за те в неї в лиці нема ні цятеньки крови“⁴⁾.

В іншому місці: „Довгий, жалібний стрій і довга крепа, що спадала з капелюха аж до землі, робили її ще вищою“⁵⁾.

Бабуня в „Ніобі“ так описує Зоню: „Вона, мій синку, висока й ніжної тонкості в постатті, і очі її, немов з небесної блакиті викроєні і чорними віями відтінені, великі, такі прегарні, виразом смутку й м'якості, що проти них не міг би хоч би й хто холодним устояти“⁶⁾. Своячка Йосипа „тонка й чутлива“. „Вона стояла в другій кімнаті висока й ніжна“⁷⁾.

Аглая Феліцітас („За ситуаціями“) „худа, висока“... „лице поважне бліде“⁸⁾, „барва лица — слонової кості“⁹⁾.

Таня Обринська („Через кладку“) теж дуже близько підходить фізичним типом до своїх літературних сестер: „Я позирнув на неї збоку“, каже про неї Олесь Богдан: „Вона була доволі висока,

¹⁾ Літ. Наук. Вісник 1912 р. кн. 1 ст. 51.

²⁾ Див. витяг з статті Маковея в огляді І. Лизанівського „Людина“ О. Кобилянської 1927 р. ст. 18.

³⁾ „Людина“ Рух, 1927 р. ст. 98.

⁴⁾ „Царівна“ 1927, ст. 13.

⁵⁾ ст. 339.

⁶⁾ К. 1927 р. ст. 143.

⁷⁾ ст. 49.

⁸⁾ ст. 272.

⁹⁾ ст. 13.

дуже ніжно збудована“, з „білим обличчям і молодими великими очима“¹⁾.

Навіть Тетяна, Іванихи Дубихи дочка („В неділю рано зілля копала“) не відрізняється зовнішньо від інших персонажів жіночих. „Висока, гнучка та білолиця. Особливо одним впадає вона кожному в очі, хоч би кому. Це своїм блідавим лицем і чорними густими бровами“²⁾.

Отже високий зріст, тонка постать, романтично-блідаве обличчя, як ознака істоти, далекої від грубих земно-реальних інтересів, нарешті, ніжність в рисах обличчя і поважність виразу іноді з елегійно-сумним відтінком—оце ті прикмети героїні в повістях Кобилянської, які лише в малій мірі модифікуються, переходячи з одного твору до другого. Розглядаючи портрети письменниці, уміщені в повістях „Царівна“, „За ситуаціями“ „В неділю рано зілля копала“ видавництва „Рух“, ми не можемо не пізнати в них цього синтетичного образу, взятого з її творів. Та ж тонка стать, та сама, як можна догадуватися, блідість обличчя, той же строго-поважний вираз на перших двох портретах, що відбивають молодші літа письменниці і і ніжно-скорботний на пізнішому (де К. повязана шарфом).

Отже створюючи образи своїх головних героїв, Кобилянська як у внутрішньо-психологічному їх змалюванні, так і зовнішньо-фізичному була автоджерелом, з якого брала широкою рукою потрібний матеріал.

Це не значить, звичайно, що вона копіювала себе у всіх своїх жіночих образах позитивного типу. Цього не можна сказати навіть про найбільше автобіографічну „Царівну“. Та й неможливо припустити таке, взявши на увагу зигзагуватий шлях еволюції образу небуденної жінки у Кобилянської: між двома хронологічно-крайніми постатями—Наталки Верковичівни („Царівна“ 1895 р.) і Мані Обринської („Через кладку“ 1912 р.) з мріями у обох про загальну корисну діяльність стоїть Зоня („Нюба“ 1905 р.) з виразно антидемократичними тенденціями світогляду. Але, як, з одного боку, не треба шукати літературних фотографій Кобилянської в її творах, так, з другого, не заваджає твердити, що в Мані Обринській і в попередніх жіночих постатях письменниці хотіла свідомо втілити якусь свою рису, якусь сторону свого світогляду чи частку найдорожчих і найглибших мрій: в „Царівні“ „боротьбу з міщанським оточенням, піднесення ідеї про рівноправність жінки і шукання вищого типу людини, в образі Зоні—ствердження своєї „вищості“ через вирішення самотньо йти власним життєвим шляхом, в Мані Обринській—шляхетну гордість жінки, яка ставить гідність вище особистого щастя, нарешті, в Аглаї Феліцитас—потяг тонкої душевної організації до оволодіння артистичними висотами, яких вона й досягає ціною власного життя.

Що до поодиноких конкретних фактів особистого життя письменниці, що нашли своє відображення в її творах, то ця сторона питання менше важить, бо письменник має більшу свободу у виборі життєвих фактів, ніж у виборі психологічних категорій; крім того нам бракує знання біографічних даних, як уже зазначалося, але все ж дещо можна вважати майже цілком перенесеним в твори з життя письменниці. Наталка найбільше відтворює особисте життя Кобилян-

¹⁾ Л. Н. В. 1912 кн. 1 ст. 51,55.

²⁾ Х. 1927 р. ст. 53.

ської. „Свідомість моєї низької освіти давила й корила мене сильно. Я постановила собі будь-що-будь досягнути вищу освіту¹⁾“ такими словами могла б про себе сказати й Кобилянська, що теж скінчила лише чотири класи нижчої школи і далі продовжувала освіту самотужки.

Наталка мріє свою майбутню освіту „віддати жінкам“, пише на цю тему; Кобилянська сама виступав р. 1894 в „Товаристві руських жінок в Чернівцях“ з рефератом на тему жіночого питання „Дещо про ідею жіночого руху“²⁾, Історія рукопису Наталки Веркович подібна до тих митарств, що зазнало перше оповідання Кобилянської. Редакція українського журналу відкинула без пояснення першу повість Наталки, після чого, послана до якогось значного літерата за-границю, повість дістала позитивну оцінку його й пораду, щоб авторка „працювала доконче далі і не покидала пера ніколи, що в неї є талант“³⁾.

Подібно до цього І. Франко, що був редактором жіночого альманаху „Перший вінок“, не визнавав вартости за першою літературною спробою Кобилянської — новелею „Людина“, а німецький рецензент знаходить в ній „незвичайно цікаву тему, знамениті епізоди, справдливий погляд на справи і оригінальні думки“⁴⁾.

Пізнаємо сторінку з біографії письменниці і в цих фактах життя Аглаї-Феліцітас: „Що до літератури, то її займали переважно німецькі твори, бо на німецькій мові виховувалася переважно. Своя українська мова і її література, взагалі український елемент, видавалися їй менше важними“⁵⁾ Аглая-Феліцітас займалась за молодших років малюванням, але мусила кинути це заняття. Письменниця так само „любила пристрасно рисувати“ і тільки через неможливість вчитися далі занехала малювання.

Автобіографічний почасти характер має і велика повість „Через кладку“. В особі Нестора Обринського письменниця, мабуть, втілила образ свого передчасно померлого брата Володимира, що йому присвячує цей твір: „Пам'яті свого брата Володимира Кобилянського присвячує авторка“⁶⁾. Наведений факт, а також ще одна другорядна деталь дає підстави зближувати саму Кобилянську з Манею Обринською. Маня говорить про себе, що вона зо всього свого товариського оточення найбільше любить знатися з п-ю О. К., несхожою ні на обмежених філістерок малого провінціального міста, ні на позверхових еманципанток, що йдуть лише за модою „Як нас кілька дівчат зійдеться — ми дуже добре між собою бавимось. А найліпше люблю з п-ю О. К. гуляти. Але тепер її тут нема. Виїхала до кривих — а відтак пізніше за границю“⁷⁾. За це приятелювання один з братів Мані розповідає: „Найгірше... що її найліпша товаришка, що на медицині, впливає на неї сильно в тім напрямі. Кожним разом, як перебуває вона тут підчас ферії, а відтак відїде, Маня майже розпачає, що не може рівно їй виїхати за границю і віддатись висшим фаховим студіям. По правді кажучи, я волів би, щоб п а К. з моїм братом заручилась, котрий її обожає, чим деє по Швейцарії їздити

¹⁾ ст. 25.

²⁾ Л. Українка „Малорус. писат. на Буковині“. Твори т. VII Харк. 1925 р. ст. 261 — 2.

³⁾ ст. 398.

⁴⁾ Лизанівський Кобилянська. Ювілейна замітка „Плужанин“ 1927 р. 9 — 10 ст. 52.

⁵⁾ „Ситуаціями“ ст. 14.

⁶⁾ Цього брата, як перейнятого ніцшеанськими ідеалами, особисто знала харківська письменниця Х. Алчевська.

⁷⁾ „Через кладку“ Л. Н. В. 1912 р. січень ст. 49.

здавати іспити, а в кінці все таки з часом до природної задачі жінки вернутись і віддатись¹⁾.

Полишаючи поки що питання про інші можливі аналогії в цьому уривкові, під ініціалами О. К., очевидно, треба розуміти близьку приятельку Кобилянської Софію Окуневську, з прізвища якої взято перших дві літери для ініціалів. Біографічні факти Окуневської, що теж була лікаркою, цілком збігаються з фактами життя О. К., як це ми бачимо з автобіографії Кобилянської. „Хоч я, окрім Софії Окуневської, мала й інші гарні знайомства в Кімполунзі; але з нею почувала себе найгарніше... вона студіювала в Швейцарії, а крім того побувала, й подорожувала в Італії, бувала у Львові, і Відні“²⁾. Отже тотожність С. Окуневської і „О. К.“ ніби уповноважує прийняти вже а. пріорі подібність другої пари — письменниці і Мані Обринської.

Далеко більшого значіння з цієї категорії фактів набирає та духовна й фізична самотність письменниці, що супроводила й супроводжує її протягом цілого життя і до останніх днів.

Ця обставина спричинилася до того, що самота стала одною з головних тем у всьому творчому надбанні Кобилянської. Вона є ніби зачарованим колом, з якого не може вийти письменниця. Справді, більшість героїнь або лишаються самотніми в дальшому житті як героїня новели „*Impromptu phantasie*“, Зоня („Ніоба“), або передчасно гине, не найшовши того, що зветься особистим щастям, як Софія Дорошенко („*Vals melancolique*“), Аглая-Феліціта („За ситуаціями“), Тетяна („В неділю рано зілля копала“) або коли вони й одружуються, як Наталка („Царівна“), Софія Добрянкович („Він і вона“), Маня Обринська („Через кладку“), то на цьому місці уривається повість і далі ми ні одного слова не знаємо з того, яким шляхом піде розвиток цих вибраних істот в нових обставинах. Не легко, справді, уявити собі артистичну Аглаю-Феліціту або горду Зоню, обтяжених обов'язками перед дітьми й чоловіком та неминучими господарськими клопогами.

Письменниця ніколи не зробила спроби пуститися в цю *terram incognitam*, розкрити зміст переживань своїх улюблених героїнь тоді, коли вони вже позбулися солодкого чи гіркого тягару самотності. Очевидно, це неможливо було для письменниці з причини небажання обнижувати ідеологічну цінність створених образів, що неминуче мусило б трапитися з кожним типом „вищої людини“, коли б він увійшов у родинне коло. Одна з героїнь, приятелька Наталки, Оксана Б так і говорить: „вже в натурі подружжя лежить те, що воно тратить із часом на красі і що модний чоловік нездібний до нього“³⁾. З цих причин вона навіть розвелася з своїм чоловіком, зовсім не поганою людиною. По-друге, талант Кобилянської належить до суб'єктивного типу і не має, очевидно, достатніх імпульсів виходити за межі власного життєвого досвіду.

Другою групою образів чоловічих і жіночих, в яких об'єктивовано одну чи кілька рис з авторової психології, але таких, що стоять на дальшому віддаленні від автора, є постаті ніцшеанців: „Чужий Йоганнес“ („За сит.“), „Нестор Обринський“ („Через кладку“), „Він“ („Він і вона“), далі йде Марко, Орядин першого періоду („Царівна“), „Чужинець“ („Ніоба“), професор Чорний („За ситуаціями“), Гриць („В неділю рано зілля копала“). Всі ці герої сильні, горді, шляхетні й непохитні.

¹⁾ Ibid ст. 55.

²⁾ „Людина“. Автобіографія ст. 85.

³⁾ „Царівна“ ст. 204.

Ціла галерея жіночих образів також стоїть в близькому родстві з царівною і, значить, авторкою: Оксана В. („Царівна“), Своячка Рути („Нюба“), Софія Добряннич („Він і вона“), малярка Ганнуся („Valse melancolique“), русинка („Природа“), Тетяна („В неділю рано зілля копала“), Параска („Некультурна“), ніжна „тончих обичаїв“ селянка Анна („Земля“), що вабила до себе „гармонією жіночости“. Ніжність, сполучена з внутрішньою силою, артизм в різних виявленнях, небуденність ріднять між собою всіх цих жінок, що стоять на різних соціальних щаблях і різного культурного рівня.

Отже, ця численна галерея художніх образів охоплює мало не всіх позитивних персонажів. В кожному з них є щось особисто близьке письменниці, щось з її власних ідейних захоплень, з інтимних переживань, щось з уявлень про ідеальну людину, з прагнень до омріяної „будучини“. Тон авторської симпатії, прихильності до цих героїв, не виключаючи навіть винуватника смерті Аглаї-Феліцитас — „Чужого Йоганеса“, цього „демона“, „homme archetypus“a, що, проте, своїм „симпатичним еством“ робить „як-найліпше вражіння“ на оточення — цей тон зраджує особисту спорідненість авторки з її художніми втворами.

Звичайно, самі герої знають і відчувають, не дивлячись на не-однаковість стану, що між ними є якийсь тонший внутрішній зв'язок. „Ми щось маємо в собі спільного“ говорить Аглая Феліцитас „Чужому Йоганесові“.

Так само останній не зовсім виразно, правда, заявляє: „Ми всі споріднені з собою органічно“, маючи, очевидно, на увазі всіх вибраних істот і в тому числі свого брата — „великого пана“. Ці слова він сміло міг би поширити і на всіх вибранців з інших творів Кобилянської. Під ними, нарешті, підписалась би й сама письменниця, бо названі герої їй психологічно не чужі. З теплотою й ширістю малює вона свої жіночі образи, до апотеози сили й ідейної незалежності доходить, різблячи постаті Марка й Нестора Обринського, ідеалізує „Чужого Йоганеса“ (епізод якогось інсургентського діла), історію кохання проф. Чорная і Аглаї-Феліцитас кінчає апологією й моральною реабілітацією професора (його „потрясаючий, здавлюваний плач“).

Поруч з основним методом створення характерів — видобуванням з себе тих чи інших елементів психики і об'єктивізацією їх в художніх образах, Кобилянська ще в інший спосіб розв'язує проблему характерів.

Часто носіями новітніх, модерністичних ідей, представниками типу „вищої людини“ серед чоловіків виступають чужинці — „Чужий Йоганес“, „чужинець“, „Він“, Марко. Тут могло мати значіння те, що самі ідеї йшли з Заходу і природньою річчю є, що їх приносять європейці. Крім того, деякий екзотизм може, справді, прислужуватися в більшій мірі ніж своєрідність для змалювання небуденного, незвичайних, нерядових явищ.

Не останнє місце займає й спадковість у Кобилянській серед її засобів творення образів.

До неї вона звертається раз-у-раз, коли треба дати непослідовність, нерівність, двоїстість характеру.

Складна й суперечлива психика у Гриця — героя повісти „У неділю рано зілля копала“. Тут сам сюжет примусив письменницю поставити проблему вдачі. Адже одночасове кохання до двох є не зовсім звичайна річ, і в народній творчості аналогій до сюжету пісні „Ой не ходи Грицю“ мабуть не легко підшукати. Але в пісні ніякого

пояснення, ніякого мотивування цієї незвичайної, можна сказати, ситуації не дається. Там ми зустрічаємося з готовим вже фактом. Не могла так підійти до справи письменника. Вона мусила якось усправедливити роздвоєння душі Грицевої. Гриць кохає двох і сам не знає, яку більше. „Але вона гарна, каже він про Тетяну, мов боярська дочка. А білява зате любя й догоджує! Щоб не захотів я, вона вже зробила. За тими двома хлопці голови дають. А я це не знаю, котру посватаю. Жаль одну покидати, шкода й другу лишати. Гей, Туркине, Туркине! — кликнув нараз тужно. — Ти в душу запала, а сама, мов чарівниця... добре заховалася. Гей, дівчата, злийтеся в одну і я вас посватаю...¹⁾ Гриць — хлопець не такий як усі. „Може саме тою подвійною вдачею своєю, а радше двома душами, що в нім ніби від часу до часу пробудившись поборюють себе. Одна непостійна, тужлива, пуста, палка, друга вразлива, горда і вдатна. До доброго тягне Гриця, до красного, до любови... а передовсім — до свободи, широкої, безмежної, як крилаті ліси по верхах, як бистрі ріки там в долах“²⁾.

Двоїстість поведінки і вдачі Гриця пояснюється спадковістю — він був мішаної крові, походючи від блого пана — мадярського боярина й циганки Маври. Дві різних соціально й національно психічних структури поєднуються в особі Гриця, але не зливаються в ньому органічно. Горда панська душа його тягнеться до „аристократичної“ Тетянки, а свавільна, пристрасна циганська, наражаючись на її гордість і недоторканість, відштовхується і йде до покірної, слухняної Настки, що заспокоює його розбурхані почуття. Там, у першої, Гриць весь час в стані напруження, боротьби з цією незрозумілою йому дівчиною, тут він, як спокійний переможець, відчував душею і сам дещо нервує закохану без тям Настку тим, що він всіх дівчат за пазухою має.

На ґраунок циганської вдачі відносить Кобилянська і все те негативне, що є в Орядинові в цій його самохарактеристичі: „Скільки то зароду зла в мені — іронізував — а скільки легкодушності“. „Врешті я й сам вірю, що можна унаслідити, наприклад, характер і т. п. Чому би це не мало бути правдою. Одне виявилось вже. Я палкий, непостійний, навіть пристрасний, а деколи то ні з сього, ні з того не додержу віри, мов та собака“³⁾.

Пізніше, коли Орядин спускається з своїх ідейних висот до рівня звичайного кар'єриста й шукача матеріяльних добр, ця самооцінка цілком підтверджується.

Складна вдача й у Богдана Олеся („Через кладку“), тільки тут для створення своєрідної психічної організації взято не иншу національність, а елементи психики иншої класи. Батько Богдана — мужицького походження, мати — старопопівського. Богдан „одідичив“ переважно батьківські риси. „Я інтелігент мужик, що не вилупився ще цілковито зі всіх лущин мужицтва і тому й діла й поступовання його ще отяжілі, безправні й недалекосяглі, що топчеться на одному місці без ширшого горизонту, крім погляду в заплакану традиційну минувшину і вузької перспективи будуччини...“ „Безідейний, котрому лежить ще в крові підданство, підлість, покора, прокляте безсилля, і котрого досі задовольняла пересичена буденщина“. Так пояснюється те, що нові ідеї, нова культура не зробили з Богдана витонченого, рафінованого, модерного героя — його мужицька природа тягла його до ґрунту, до сучасності.

¹⁾ ст. 129.

²⁾ ст. 63.

³⁾ ст. 71.

Отже, для створення своїх небуденних характерів Кобилянська небагато могла найти навколо себе потрібного матеріалу. Його вона мусила добувати або з самої себе, або шукати в представників іншої національності, іноді ж зверталась до принципу спадковості, використовуючи його для свого художнього завдання.

II

Хоча Кобилянська що до загального характеру творчості не піддалася тим західнім течіям, що позначалися крайнім містицизмом, кабалістичною символікою й найшли своє відображення хоч би в творчості Яцкова, проте сфера іраціонального таки не минула Кобилянської і найшла собі місце в її світогляді і в художній роботі.

І це треба сказати не тільки про ті твори, де забобони і містика становлять невід'ємну частину первісного ще світогляду, коли, напр., виступає селянин, на якого і можна перенести всю відповідальність за його погляди. Тоді це тільки справа тематики. Але з іраціональним ми зустрічаємось, на диво, і тоді, коли перекладати відповідальності з письменниці ні на кого.

Віщі сни, передчуття, віщування, інтуїція, таємничі ознаки лиха, що повільно, але неминуче насувається, розкидано майже по всіх творах.

Ось сцена прощання Олени з Стефаном Лівичем, що не віщує нічого доброго:

„Але ти, Стефано, бережись і ти... ах.

— Що Любоко...

Вони станули й поглянули один на одного. Обое були бліді.

— Ми вже дома.

— Навіть і не завважив,— відповів він придавленим голосом.

— І мені не здавалося так близько...

З її побілілого лица горіли стривожені очі...

— Боюсь за наше щастя!— простогнала вона ледве чутио.

Олена і Стефан справді більше не зустрілись. Але читач уже підготовлений до цього отими тривожними передчуттями Олени.

Природня річ, що стара циганка Мавра перейнята всякими забобонами і сама вірить в силу карт, в можливість віщування, але зовсім не природньо, щоб вона справді вчитувала з карт, як з писаної біографії Грицевої, його долю і вдачу, його минуле й майбутнє.

„Синоньку... в тобі дві душіці. А он одна біла, як пані пишна та горда, що не кожного хоче знати, а друга вітрова, синку, землі не держиться“. „І не звідси ти родом по родичах— говорить стара далі,— а здалека... зда-лека, синку, де ти не ступав своєю ногою. Що це таке? І два рази в тебе тато є, і два рази мама є, а проте коло тебе сирітство“.

Це все говориться людині, яку вона вперше бачить. Але Мавра не вгамовується.

„Чи не двох ти любиш?— спитала нараз зимно і дивиться про-никливо на нього,— не люби двох синку,— знов остерігає,— розколеши долю свою— і тут урвала“. „А твоїй мамі, синку, паде сирітство. Смутне, важке сирітство, якого ніхто не зазнає світом. Смугок все закриває, хоча ти стоїш коло неї близько“. „Так, доста на перший раз“¹⁾. Не тільки доста, але й забагато, можна додати.

¹⁾ ст. 188—190.

Стару Яновичку з „Ніоби“ кожний раз про смерть близької людини попереджує віщий сон.

Переповнена всякими таємницями „Земля“. На Анну навіває якийсь містичний страх ліс, що в ньому потім убито її Михайла. Вона бачить якісь примари білі, що виходять з „сусіднього лісу“ й насуваються на неї.

Не позбавлена елементів іраціонального і одна з останніх великих повістей „Через кладку“. Тут переймаються почуттями чогось таємничого, містичного не циганка Мавра, не несвідома наймичка Анна, а ніщепеанець Нестор та його культурна родина.

Кілька раз перед якоюсь неприємністю Нестор бачить павука. Зрештою, він почав вірити, що поява його є „ознака“, звязана з „фатальними консеквенціями“. Але цим не кінчається, письменниці хочеться чомусь і нас переконати, що поява павука не випадкова і має якийсь стосунок до смерті Нестора.

„Дівчина (Маня) схилилась низько над братом, щоб впоследнє зложити на його уста поцілуй, одначе, в тій же самій хвилі як схилилася, жажнулася з переляком назад. Зчудований підступив я (Богдан) до неї.

Вона указала на чоло брата.

Я поглянув.

Саме між гарними бровами його, де вони сполувалися на мармурово-білим чолі його, сидів скулений, невеличкий павучок. Блискавкою струтив я його з чола і, забравши дівчину, вивів її з кімнати.

Його „Омен“, Богдане, прошептала вона, усміхнувшись гірко¹⁾.

Яке може мати значіння для нас цей „омен“. Чи й ми мусимо перейнятися вірою в те, що павучок дійсно віщував щось лихе, являючись у відповідні моменти?

III

Кобилянська одна з перших в українській літературі повернула на шлях психологічної новели. Для старої реалістично-побутової повісти потрібне було широке поле спостережень для можливо повнішого охоплення побуту, осіб, подій. Автори йшли шляхом екстенсивної творчості і давали широкі полотна, як „Хиба ревуть воли“ П. Мирного, „Хмари“ Нечуя-Левицького, з великою кількістю дієвих осіб, з паралельними сюжетними лініями. Модернізм, відвернувшись від зовнішнього світу, поставив перед собою нові проблеми—поринути в надра індивідуальної психики, заглибитись в переживання окремого „я“. Отже, замість широчини—глибина, замість різноманітності життєвих картин—перипетії кохання й інших переживань.

У Кобилянської фабула завжди нескладна, бідна зовнішніми подіями.

Сюжетні побудування надто одноманітні у всіх більших повістях і розвиваються в одному напрямкові за винятком „Через кладку“; цю повість присвячено братові Кобилянської—Володимирові й цим спеціальним завданням пояснюється, що тут паралельно йдуть дві сюжетних ліній: Маня—Олесь, Нестор—Наталя Ливенко.

Багато персонажів не можна назвати навіть дієвими особами, бо вони не діють і не поставлені в тісніший зв'язок між собою. В „Ніоби“ напр. більшість героїв повдана тільки тим, що в них одна

¹⁾ Л. Н. В. 1912 р. кн. XII, ст. 471.

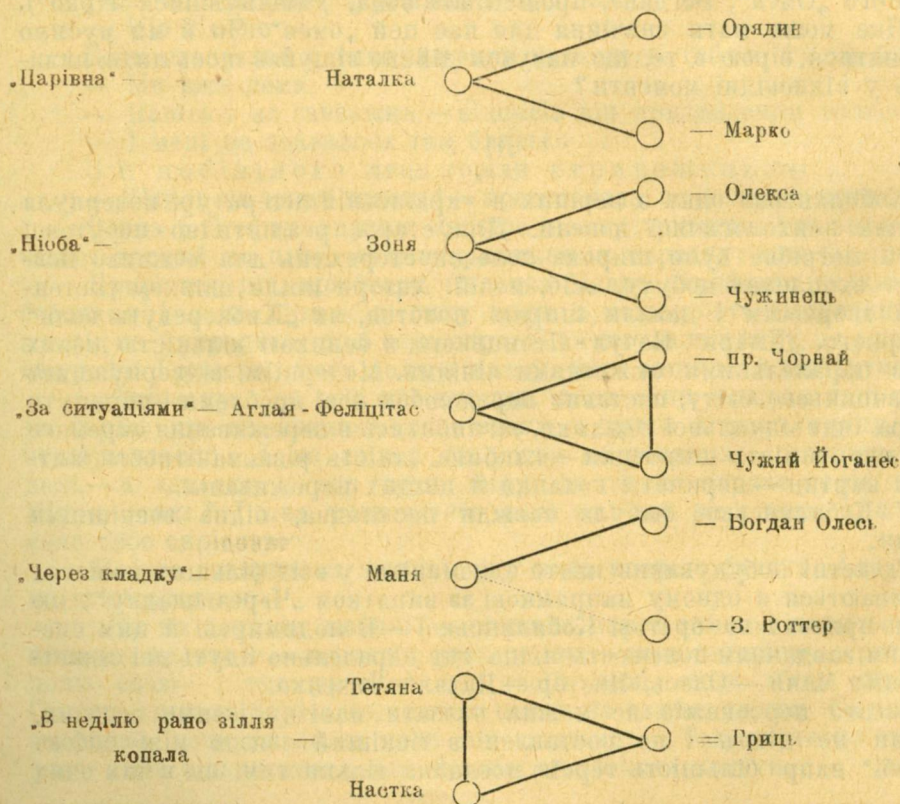
мати, а історії їх розвиваються самостійно. Сюжетна схема переважно така: одна героїня і два героя. Отже — трикутник, але не той традиційний трикутник, коли двоє кохаються, а третій стоїть на перешкоді. Тут здебільшого одночасне кохання до двох, принаймні, в зародковій до другого. Наталка любить Орядина ще і тоді, коли він морально вже підупав і на збірці з'явився новий герой Марко. І довгий час в душі Наталки живуть разом ці два почуття — висхідне до Марка й нисхідне до Орядина, аж поки Орядин не одружився з полькою.

Те саме в „Ніобі“ в тій її частині, що стосується Зоні. Проти Зоні стоять її наречений Олекс і „Чужинець“. Під впливом „Чужинця“ почуття до Олекси, що недавно був для неї „все і всім“, повільно вивірюється.

В повісті „За ситуаціями“ Аглая Феліцитас кохає професора Чорная, але й „Чужий Йоганес“ їй не байдужий. „Коли третього дня вернула до своячки пані Іванни і тут зайшов „Чужий Йоганес“, вона приступила до нього з чуттям, що він став чимось ближчий: „Від його несло ледве помітним запахом фіялок чи гіяцинтів і манило до себе“ (ст. 130).

Властиво, він (Чужий Йоганес) мені нерівнодушний, хоч цілком мене не обходить. Але чому мене підмулює туга за тим (проф. Чорнаєм). Щось і я, мов та лелія в полі на вітрі“... і зідхнувши в друге, додала: „Ох, вітре“¹⁾. (Підкреслення скрізь авторки, слова в дужках мої І. І.)

Схема основних ситуацій більших повістей Кобилянської

¹⁾ ст. 130.

В повісті „Через кладку“ довгий час дія відбувається без антагоніста, лише з двома персонажами — Манею Обринською і Олесем. Можна було сподіватися, що повість психологічним поєдинком між ними, що точиться протягом всього твору, так і закінчиться, але антагоніст таки з'являється, хоч і з запізненням. Це — доктор Роттер, близький приятель Олеса. Саме ця близькість їх не дозволяє Роттерові виявити свої почуття до Мані, хоч вона його цінує й досить прихильно до нього ставиться. Але Олесь немало стривожений цими взаєминами і в своєму щоденникові записує:

„Доктор Роттер, той спокійний, мудрий німець, обожає її без слова. Все слідить поглядом за нею. Здається, він щось догадується. Але що він джентельмен, не питає про ні що. Я так само мовчу. Та чи на довго стане між нами того важкого мовчання? Оден згук більше, оден погляд гарячіше і воно розіб'ється... Мужик має струни, а любов його мужицька — стережися Обринська¹⁾. Проте, побоювання Олеса на цей раз не справдилися. Мотив другого чоловічого героя зостався в рудиментарному стані, не розгорнутим, накресливши тільки легкий абрис трикутника.

Отже, основна тематична спрямованість досить вияснюється з цих повістей. Поруч з коханням до одного в душах героїнь снуються якісь не зовсім виразні почуття, не ясна туга, об'єктом яких не завжди є та сама особа. Наталка не може забути Орядіна, Аглая-Феліцітас ловить себе на небайдужності до „Чужого Йоганеса“. Доходячи з темних тайників психіки до меж свідомості, ці „витиснені потяги“ гамуються, звичайно, знов і не дістають дальшого розвитку „Ох, вітре!“ докірливо на свою адресу зідхає Аглая — Феліцітас.

Взявши під увагу основний характер сюжету в повістях Кобилянської, не випадково видається і зацікавленність письменниці темою популярної народної пісні „Ой, не ходи, Грицю“. Кохання до двох, хоч і не дістало законного визнання в творах письменниці, проте якісь підвідомі джерела мало.

А в пісні саме таке кохання лежить в основі сюжету, що лиш потрібує відповідного розгорнення. Не можна цілком погодитися з думкою Філіповича, що каже: „Бо ж не в Грицеві справа. Він, як і інші красені й коханці з оповідань та повістей Кобилянської має значіння, оскільки спричиняється так чи инакше до долі дівчини, що завжди стоїть в центрі головних творів буковинської письменниці²⁾ Гриць коли й не є головний герой в новелі, то у всякому разі є рівноправний з героїнею. В ньому письменниці цікавить психологія роздвоєння, можливість сполучення двох кохань, хоч і різних, може, своїм характером.

Грицеві авторка уділяє ніяк не менше уваги й місця в творові, а коли міряти на сторінки, то навіть більше.

Та сама проблема кохання, що і в повище наведених повістях, тільки там вона поставлена на ідейно-психологічну основу, а тут — на біологічну. Там носіями складних душевних переживань, вагань і переходів є жінка, тут — чоловік.

Сюжетна схема та сама, що й вище, тільки звернена своїм кутом в протилежний бік — проти одного чоловічини стоять дві жінки.

В двох випадках трикутники замикаються. В сюжеті „За ситуаціями“ чоловічини, а в „В неділю рано зілля копала“ — жінки ведуть між

¹⁾ Л. Н. В. 1912. X. ст. 93

²⁾ „В неділю рано зілля копала“. Передмова, ст. XI.

собою боротьбу за об'єкт кохання і таким чином всі персонажі зв'язані в одному сюжетному вузлі, чого не можна сказати про інші повісті, де між персонажами-супротивниками не наві'язується відповідних стосунків і кожний з них лише зв'язаний з героїнею. Третя сторона трикутника лишається роз'єднаною.

В останньому з розібраних творів крім основного мотива про кохання цікаве є загальне сюжетне побудовання. Воно засноване на прийомі непізнання, як у античних трагиків, напр. у Софокла — в „Едіпі“, в комедіях Мольєра, в деяких новелах Мопасана, то-що. Дієві особи там вступають у найрізноманітніші взаємини, не знаючи нічого про свою фізичну спорідненість. Звідси ціла низка фатальних помилок, неприпустимих вчинків, злочинів аж до кровосумішки й вбивства. Вкінці все відкривається.

В новелі Кобилянської Андронаті, Мавра, Гриць — дід, дочка внук. Доля їх роз'єднує і вони живуть нарізно. В кожного накреслюється своя життєва путь, яка пішла б в інший бік, коли б вони своєчасно пізнали одне одного. І це було цілком можливо. Досить було піти Андронаті трошки згодом в ту місцевість, де він лишив Мавру і розпитати людей, де перебуває та циганка, що її найшли неприємною під смерекою — і йому б зараз вказали на Іваниху Дубиху. Андронаті найшов би Мавру, а Мавра Гриця, але тоді не було б новели. Пізніше дійсно Андронаті натрапляє випадково на Маврину колибу в лісі, стукає, благає впустити, але Мавра аж тоді впізнає голос батька, коли він вже віддалився. Не впізнає Мавра і сина, хоча доля ніби навмисне зводить їх до купи. Вона тільки відчуває неясно щось в нім близьке й рідне собі, але для пізнання ще не прийшла пора. Вся гострота прийому полягає в тому, що призводить героїв до непоправного лиха, до протинатурального вчинку, після чого тільки відкривається правда. Едіп забиває батька Лая і одружується з матір'ю Йокастою. У Мопасана герой новели застається у повії, в якій потім впізнає з фотографічної картки свою дочку. Мавра несвідомо стає причиною смерті свого сина, навчивши Тетяну отруйного зілля шукати. Пізнання відбувається поступово. Андронаті зразу пізнає внука, потім — дочку. Мавра пізнає батька, і вкінці перед катастрофою — сина; Гриць не впізнає ні діда, ні матери.

Приєм непізнання у Кобилянської використано саме тоді, коли його вживали греки. Над людиною тяжить фатум. Мусить відбутися воля неба, хоч якби людина ухилялася від неї. Мавра, спричинившись до смерті сина, несе кару за зраду чоловіка, кару призначену від неба. „Ось що гріх, що гріх“! — стогне вона.

Художній засіб до втілення цієї ідеї — прийом непізнання.

Г. КОВАЛЕНКО - КОЛОМАЦЬКИЙ

Дніпрова Чайка

(спогади)¹⁾

Спогади про Дніпрову Чайку я роблю на віддаленні більш, як 25 років.

За чверть століття багато чого вивітрилося з голови, призабулося. Але дещо збереглося досить виразно і оце „дещо“ я й маю подати на увагу громадянства, в зв'язку з деякими моментами українського життя за тих далеких часів.

Уперше я зустрівся з Людмилою Олексівною р. 1900-го в Херсоні, коли повернувся на Україну з Кавказу і працював у Статистичному Бюрі Херсонського Губерніального Земства.

Рік 1900-ний, це був третій тільки рік мого українського неофітства—третій рік національної свідомості, що прокинулася на 30-му році мого життя на чужині...

При цій нагоді, коли вже збігло з того часу 27 років, я мушу згадати на цім місці щирим словом подяки тих людей, що допомогли мені тоді вернутися „додому“ і жити й працювати в оточенні рідної атмосфери. Це були А. М. Грабенко, відомий записувач на ноти народніх пісень (псевд. Андрій Конющенко) та Ф. Г. Шульга, колишній секретар Одеської міської думи.

Згадуючи про своє перше знайомство з Дніпровою Чайкою, мимоволі переносишся думкою до того українського життя, що я застав тоді в Херсоні...

Разом з тим, маючи перед собою таке мірило, як сучасне українське життя—його поширення та поглиблення; маючи українську національну школу від нижчої і до найвищої, що її вінчає висока установа—Українська Академія Наук, мимоволі виникає питання: чи було тоді в Херсоні якесь українське життя взагалі?

Життя громадське мислиться звичайно там, де існує організована громада. Чи існувала українська громада р. 1900-го в Херсоні?—Ні, не існувала. Я застав у Херсоні тільки двох українців, яким боліла українська справа в самому широкому її розумінні. Це були А. М. Грабенко та Л. О. Василевська (Дніпрова Чайка). З цією останньою я незабаром і зустрівся у того ж таки Андрія Михайловича.

Яке у мене залишилося враження від першої зустрічі з Людмилою Олексівною?—Сіре, невизначне. Як зараз бачу її в потертому пальті запнутою хусткою, коли вона вступила на подвір'я свого приятеля, якого вона, до речі сказати, дуже шанувала й поважала—А. М. Грабенка.

¹⁾ Ці спогади відчитано на черговому засіданні Історико-Літературного Т-ва при УАН, присвяченому Дніровій Чайці 14/VІ у Київі.

Коли вона прийшла і привіталася до А. М., цей кивнув їй головою на мене, промовивши: познайомтесь. Людмила Олексіївна, почувши моє призивіще, простягла руку і злегка вигукнула з звичайною для неї лагідною усмішкою, прищуливши очі (вона була прикро короткозора):

— А це той неофіт! Значить нашого полку вже прибуло... — сказала вона.

Я не знав тоді, що це була Дніпрова Чайка. Тай не знаю, чи сказало-б мені тоді що-небудь це ім'я... Я ж був „неофіт“... Вже по її відході, після дуже короткої візити, Андрій Михайлович сказав мені, що це була Дніпрова Чайка — дружина мого патрона по праці у статистичному бюро Теофана Олександровича Василевського, колишнього добровольця часів визволення Боснії та Герцоговини. Цей Василевський був за тих визвольничих часів ідейним українцем і навіть дописувачем з поля війни до Львівської „Правди“ під прибраним ім'ям Софрон Круть, а потім погруз у Херсоні в обивательщину, а українській мові приділяв скромну роль — „подсобного средства“ у навчанні селян грамоти...

З того часу нам частенько доводилося зустрічатися з Людмилою Олексіївною на протязі шости років мого життя у Херсоні. Зустрічі найчастіше траплялися або в А. М. Грабенка, або у неї в господі, а інколи вона приходила до нас.

Відвідини господи Грабенків часто й густо супроводилися музикою: господар дому прекрасно грав на віолончелі; грав він і на роялі, що був у нього в господі. Гра на віолончелі сильно впливала на небіжку Людмилу Олексіївну. На час гри вона пересідала звичайно десь осторонь од інших і, слухаючи щось із Гайдна або Грига, ніби завмирала, стуливши повіки.

Музику вона взагалі дуже любила, а про Миколу Віталієвича Лисенка — і як про музику і як про людину — згадувала завжди з якимсь юнацьким ентузіазмом і захопленням.

Таке-ж молодецьке захоплення виявляла Л. О. і тоді, коли доводилось їй згадувати про першу виставу опери „Різдвяна ніч“ (Л. О. була тоді ще підліток), коли в цій виставі брали участь не актори — професіонали, а звичайні громадяни — українці із „Старої Громади.“ Безмежне захоплення виявляла Л. О., оповідаючи про О. О. Русова, що визначався надзвичайним ніби голосом і грав у цій опері Вакулу.

Що особливо впадало в око у вдачі Л. О., це її любов до дітей. Чи не буде це найхарактернішою рисою вдачі небіжки... Але любов ця, як мені здавалося — та й не мені тільки здавалося — була до деякої міри шкодлива для дітей. А шкодливість її полягала в тому, що Л. О. не визнавала жодного примусу над дитиною, ніякого насильства над її волею й бажаннями. Дитина, на її думку, повинна мати повну волю чину.

Любов до дітей з одного боку та незвичайний піетет, з яким ставилась Дніпрова Чайка до М. В. Лисенка, були мабуть головними побудівками для неї у написанні лібрет до дитячих опер „Пан Коцький“, „Зіма і Весна („Снігова Краля“) та для участі її в колективній праці над лібретом до третьої дитячої опери „Коза Дереза“.

Цей таки-ж стимул — любов до дітей — спричинився певне й до написання ще одного лібрета — „Проводи Сніговика Снігуренка“, що не дождалося ще свого музичного ілюстратора (написано лібрето здається вже після смерті українського Бояна).

Торкнувшись любови до дітей, — цієї головної риси нашої письменниці, я мушу сказати, що любов її до власних дітей набирала іноді потворного вигляду.

Потворність полягала ось у чому: коли діти небіжки почали ходити до школи, то вона почала балакати до них не инакше, як російською мовою. Мене це спершу страшенно дивувало й бентежило і я одного разу не втерпів, щоб не спитати: — Людмиле Олексівно! Чого це ви з дітьми почали балакати чужою мовою? Вона відповіла: — А їм же доводиться тепер вчитися в школі на чужій мові, їм тоді легше буде вчитися... Мої посилення на практику інших націй, що теж мусіли вчити дітей по російських школах, не досягли мети. А не досягли тому, що тут міркування її від розуму — оте „щоб легше було вчитися“ — сильно підпирали сердечні почуття до дітей — ота любов до них.

Про цей, може неприємний для когось, момент я мушу згадати, бо з пісні слова не викинеш. Зрештою цей опортунізм, якийсь своєрідний „утраквізм“ у мові був властивий тоді не тільки Дніпровій Чайці, а й іншим членам нашого Херсонського гуртка, що мали дітей...

З часом наша Херсонська трійця українська збагатилася на нових членів. Це були М. Ф. Чернявський, відомий поет, що й тепер мешкає в Херсоні, а тоді дістав посаду завідувача Шкільним Відділом Херсонського Губерніяльного Земства, В. В. Різниченко — сучасний геолог, а тоді статистик Херсонського повітового Земства і агроном (тепер небіжчик, замучений Деникінцями)¹⁾. В. О. Яблоновський, що теж завідував Сільсько-Господарським Бюром того-ж таки повітового земства.

Отже число наших членів подвоїлось (правда не одразу) і ми року 1903-го мали змогу навіть маніфестувати себе прилюдно, як Херсонська громада, вирядженням до Полтави делегата з адресою на свято відкриття пам'ятника І. П. Котляревському.

Дух часу і вимоги тодішнього політичного життя примусили незабаром нашу херсонську громаду диференціюватись. З ініціативи одного новоприбулого члена громади, В. В. Різниченка (це було ще перед 1903-тім роком) утворилася в нашій громаді „ліва фракція“, що вважала себе належною до молоді революційної партії „РУП“. „Фракція“ складалася з двох осіб — ініціатора її, В. В. Різниченка, і заготованого ним мене; В. О. Яблоновський залишався „співчувачим“. Але йому-то й довелося потерпіти за своє „співчуття“ з боку службового: попався на розповсюдженні брошури, виданої РУП'ом „Дядько Дмитро“ і через це йому було запропоновано (правда без розголосу) головою земської управи Горичем перейти негайно на службу до якогось іншого повіту, що небіжчик Яблоновський і мусив зробити.

В чому виявлялася активність нашої „ерупівської“ організації? Виявлялася вона тільки у збиранні коштів на партію та у приставці і розповсюдженні партійної літератури. Я ніколи не забуду одного прикрого випадку, що трапився зо мною під час транспортування з Києва пароплавом революційної літератури: висідаючи в Херсоні з пароплаву, я забув узяти з каюти те, чого пильнував як ока цілу дорогу залізницею до Миколаєва — забув у каюті паку з „Солдати-ками“, „Дядьком Дмитром“, „Павуками та мухами“, з „8-годинним днем праці“ і, звісно, з „Селянином“ чи „Гаслом“ та... Л. - Н. Вісником, що роздобув у Києві в одного поштового чиновника. Хопився

¹⁾ Див. часопис „Агроном“, кн. II, 1925, моя стаття „Пам'яті товариша — агронома“

свої паки вже тоді, як пройшов добрі гони від пристани і вертатися на пароплав за цим „краном“ було вже небезпечно.

Як ставилася до цієї революційної організації і взагалі до ідеї революції Людмила Олексіївна? Безперечно прихильно; свою прихильність до революції вона зафіксувала й по деяких творах як от „Плавні горять“, де вона опоетизовує революційні вибухи 1905 року.

Прихильність її яскраво виявлялась, опріче письменства, і в таких реальних її вчинках, як допомога переховуватися різним „нелегалам“ не тільки з єдиної тоді української революційної організації „РУП“, а й російським товаришам, не розбираючись, хто то був есдек, чи есер, елін чи іудей.

Але в душі небіжки глибоко сидів скепсис що до можливості повалення абсолютизму революційним шляхом, і той скепсис проривався іноді на зверх в її образному виразі про синицю, що хтіла море запалити...

Песимістичний світогляд Л. О. що до нашої тодішньої дійсности і реальних можливостей змінити цю дійсність у близькому майбутньому не міг похитнути навіть такий ентузіаст од революції, як відомий літун, ерупівець Левко Мацієвич, що був тоді корабельним інженером і приїздив із Севастополя до Херсона обдівлятися лісовий корабельний матеріял. Я водив тоді небіжчика Мацієвича до Дніпрової Чайки і ми разом просиділи один вечір за розмовою в її господі.

Та ми помилялися б, коли б думали, що Л. О. це вроджена песимістична натура. Ніколи в світі! Це була цілком оптимістична, життєрадісна натура, але обставини херсонського мертвого життя, саме це сонне мертвотне місто — з одного боку і родинні обставини та оточення — з другого впливали на неї негативно й викохали в ній отой одворотний скепсис і песимізм. Це яскраво виявилось, скоро позначилися перші симптоми революції р. 1905-го, коли вона подарувала нам невеличкий, але яскравий твір „Плавні горять“. Зрештою, чи може песимістична натура так любити дітей взагалі, як любила їх Л. О.!

Як небіжка ставилася до своєї літературної праці? Як вона дивилася й якої ваги надавала своїм творам? Відповімо на ці питання її ж таки словами, зафіксованими в листі до мене другої небіжки, світлої пам'яті „поета жіночого горя“ Ганни Барвінок (О. М. Кулішевої).

В часи перебування свого в Херсоні, я мав нагоду познайомитися з О. М. (здасься через Херсонську газету „Юг“, де вмістив з нагоди 5-х роковин смерті П. А. Куліша силуетку); спершу познайомився листовно, а пізніше, на святі відкриття пам'ятника Котляревському, познайомився і персонально з „княгинєю“ Т. Г. Шевченка.

Листуючись із старенькою, мені довелося в якомусь листі згадати і про Дніпрову Чайку — про її може надзвичайну літературну скромність, не пригадаю вже, що я міг їй написати про неї. І от у листі від 16 грудня р. 1902 Олександра Михайловна пише до мене, між иншим, таке: „Не добра, не добра Днірова Чайка — не любить своєї України — се тільки балачки: „а чого воно варт“, „а кому воно потрібне“. Потрібно Україну піддержать... Що-ж мнші сестри українки скажуть, Як так, то (наша) література не виробиться. Се-ж усюди між талантами є і більші і менші, а вона ж і знає, що вона не послідня...“

Отже цей уривочок з листа, саме оті фрази, що не раз доводилося чути з уст Людмили Олексіївни — „а чого воно варт“, „а кому

воно потрібне", як найкраще характеризують, як дивилася Дніпрова Чайка на те писання, що з'являлося з-під її пера та якої ваги вона йому надавала. Іноді мимоволі спадало на думку таке: чи немає часом у цьому самопониженні того, що зветься по московському „унічіженіє—паче гордості"... Але така спокуслива думка з'являлася на один момент. Занадто бо шира була ця людина.

В моїй пам'яті зафіксувався один характерний для Л. О. випадок; стосується він здається до р. 1903-го і я його дозволю собі тут подати. Свідки цього випадку ще живі і збрехати мені не дадуть.

Нашому Херсонському гурткові, на чолі з А. М. Грабенком, пощастило якось нахилити Людмилу Олексіївну до того, що вона дозволила нам забрати до себе грубий зошит її віршів, щоб переглянути їх у гурті, вибрати з них, що є кращого для друку і поробити уваги до тих творів, що будуть, на наш погляд, не досконало оброблені.

Критиками були поет М. Ф. Чернявський, В. В. Різниченко, я і А. М. Грабенко, що був тоді редактором „Сборника Херсонского Земства"; що вечора ми сходилися до кабінету А. М. в Губерніяльній Земській Управі, що вечора прочитували по кілька віршів і обмінювалися з приводу них думками.

Не пригадаю, скільки часу забрала у нас ця праця; але позитивних наслідків вона не дала, бо коли справа докотилася до того моменту, коли треба було дістати остаточну згоду авторки на друк, Людмила Олексіївна своїм звичаєм відповіла: „нехай ще полежить"... і забрала від нас зошит.

Року 1906-го, під час виборів до першої державної думи, я, подавши свою виборчу картку, вирушив на другий чи на третій день із Херсону до Харкова, щоб працювати в часопису „Слобожанщина". В повітрі пахло вже майбутньою урядовою реакцією і залишатися в такому медвежому куті, як Херсон було трохи... незручно після виступів („Листи до селян") в херсонському „Юг'у" та в елисаветському „Голосі Юг'у".

По від'їзді на працю до цієї горопашної „Слобожанщини", якої вийшло раптом одно число, я перенісся на стале мешкання до Києва, де жив уже років зо два мій товариш—колишній ініціатор херсонської ерупівської „фракції" в громаді В. В. Різниченко. Зразу ж я оселився в нього на Тарасівській, а коли днів за два-три ми перенеслися на нове мешкання, на Підвальный заулок, зразу ж з'явилися й нічні гості до нас з трусом.

Нічого одначе „ніспровергающего" гості не знайшли і дали нам спокій.

З цього часу я погубив зв'язки з Людмилою Олексіївною. Після р. 1906-го мені доводилося зустрічатися з нею вже рідко, випадково. Випадковими були зустрічі й тоді, коли вона один час оселилася в Києві і жила у дітей, що вчилися вже по вищих школах.

В останнє я бачився з нею в Києві, у дочки Наталки Теофанівни на Нестерівському заулку, здається р. 1925-го, коли вона була вже немічна, мало не сліпа, зазнавши за останнє десятиліття дуже багато горя (самогубство мужа, арешт дочок, тяжке каліцтво онука і т. и.) і нарешті зустріч на Байковому кладовищі 16-го минулого березня, коли друга дочка її Оксана Теофанівна, що лікарює в с. Германівці, привезла її останок до місця вічного спокою.

І як людина, і як письменниця Дніпрова Чайка була надзвичайної скромності. А що до своїх творів, то вона не дуже здається любила, коли їй і нагадували про них. У Херсоні, наприклад, треба

було надзвичайного підходу вжити, щоб нахилити її якось прочитати той чи инший рукописний твір.

Своєю надмірною скромністю Дніпрова Чайка нагадує нам мимоволі другого письменника небіжчика Сивенького Самійленка, що теж ніколи не висовувався наперед власною персоною у письменстві, хоч і мав на те цілковите моральне право. Чи не тому, що ці письменники не вміли галасувати про себе, що таке саморекламування було органічно противне їхній істоті — чи не тому, кажу, й наша критика, а надто критики та історики письменства нашої доби так скупко говорять про цих письменників - джентельменів!..

До речі: особисто я почуваюсь винним перед небіжкою Людмилою Олексієвною, бо мені належить недобра слава розкриття її псевдоніму в „Літературно - Науковому Віснику“ за 1900 рік, присвятою їй одної своєї писанини. Почуваюсь, кажу, винним, але вчинив я це несвідомо (бо ж неофітом тоді я був).

Дніпрова Чайка вийшла на літературну ниву р. 1885 - го. Орудуючи українською мовою напрочуд майстерно, маючи не аби-який літературний талант, небіжка письменниця все ж не використала всіх своїх можливостей що до творчості і написала не так багато, як могла б написати за 40 літ своєї літературної кар'єри, коли б не ті умови її життя, що так виразно відбилися, між иншим, в її віршованому творі „Мури“...

Не час ще нам торкатися цієї інтимної сторони життя небіжки і цим порушувати її вічний спокій. Побажаємо тільки, щоб широка громада, а надто наша підпора й надія молодь — а молодь, життєрадісну молодь, небіжка любила не менш, як і дітвору — так щоб ця молодь ближче пізнала письменницю, а наші літературні і видавничі органи подбати про можливість такого ознайомлення перевиданням того, що видав колись „Дзвін“ і того, що лежить десь, не бачивши ще друкарської машини.

Від себе ж скажемо до небіжки: пером тобі земля, сердечна і щира людино!

Шарль де-Костер

1827 — 1927

Наприкінці 1927 року минуло 100 років з дня народження славетного бельгійського письменника, автора „Легенди про Уленшпігеля“, Шарля де-Костера.

Шарль-Анрі де-Костер народився в Мюнхені 1827 року. Життя його було тяжке, сповнене суворої боротьби за існування, повне злиднів і розчарувань. Це було життя геніального письменника, що зарано прийшов і через те був не зрозумілий для своїх сучасників і не був визнаний ними.

Родина де-Костерів жила в великих злиднях, і майбутньому письменникові юнаком довелося вступити за писаря до банку.

Механична й притуплююча праця не могла задовольнити багатобдарованого юнака. В нього з'являється великий потяг до освіти, і року 1850 з великими труднощами йому вдається вступити до Брюссельського Університету, а згодом і закінчити його.

На цей період і припадають перші літературні спроби Шарля де-Костера. З гуртком молоді він засновує маленький літературний клуб „Société des Joyeux“, в якому читає свої твори і користується великим успіхом. Як поет він дебютує в „Révue trimestrielle“ і як прозаїк в періодичному журналі „Uylenspiegel“.

По закінченні університету де-Костерові вдається влаштуватися в державному архіві. Це мало величезне значіння для напрямку його літературної діяльності. Він захоплюється минулим Бельгії, порпається в стародавніх документах, вивчає стару мову. Бельгійської національної літератури тоді не існувало. Французька література, французькі напрямки, французький смак в тодішніх освічених бельгійських колах панували необмежено. Шарль де-Костер мріє створити твір національний, що цілком відбив би національний дух бельгійського народу. Першою спробою в цьому напрямку були „Фламандські легенди“. Але ширшої літературної слави вони не здобули. Тільки „Легенда про Уленшпігеля та Ламме Гоодзака“ здобула не тільки слави авторові, але й уперше поставила бельгійську національну літературу у лави світових літератур. Але слава та не приходить за життя де-Костера.

Поява „Легенди“ проходить непоміченою. Де-Костер лишається як і раніше маловідомим письменником. Матеріальний стан його не тільки не поліпшується, але стає нестерпним.

Весь свій час, всі свої сили віддав він роботі над „Легендою“, не дбаючи про заробіток і дійшов майже до злиднів.

Посада викладача літератури в військовій школі ледве врятовує його від кредиторів, але тяжких матеріальних нестатків він так і не позбувся до самої смерті. До цього долучається повна самота і свідомість того, що його твори незрозумілі, неоцінені сучасниками. Він помирає 1879 року зовсім один, як палець, без друзів і рідних,

і на похороні славетного письменника присутні тільки учні його школи та майбутній відомий бельгійський письменник К. Лемоньє. єдиний з сучасників Шарля де-Костера, що зрозумів його й оцінив.

Причиною тому, що письменник, якого нині вважається за одного з значних романістів, лишився непоміченим і не визнаним сучасниками, в літературне життя Бельгії часів де-Костера, або, точніше кажучи, відсутність літературного життя.

Умови для розвитку національної літератури в Бельгії були надто несприятливі. Населення її, що належить до різних національних груп фламандців і валлонів, говорило двома мовами.

Державною мовою з політичних причин, була французька, Французька - ж мова є мовою освічених кол, мовою науки і літератури.

Зневага, протягом довгого часу, до мов фламандської й валлонської стала на перешкоді розвитку національної літератури цими мовами.

Конституція 1830 року пробуджує національний рух серед фламандців. Починається вперта й завзята боротьба за рівноправність мов, з'являється потяг створити свою літературу своєю мовою. Проте говорити про існування фламандської літератури стало можливо аж на кінець 19 століття, коли фламандці висунули цілу низку визначних письменників, як Н. Conscience, Snieders, Tony Bergman і ин.

Але де-Костер пройшов повз літературне фламандське життя. Воно не торкнулося й не захопило його, хоч його „Легенда про Уленшпігеля“ і по духові і по сюжету була найближча саме Фландрії.

Ще менш можна було говорити про існування валлонської літератури. Валлонський літературний рух почався значно пізніше од фламандського і як реакція проти нього. Однак він був такий кволий, що дав тільки окремих письменників, національної - ж літератури як такої не має і за наших часів.

Як уже зазначено, мовою офіційальною й мовою освічених кол Бельгії була французька.

Проте, хоч французька мова й користувалася здавна всіма привілеями, але своєї бельгійської літератури і французькою мовою за часів Шарля де-Костера, ще не існувало. Освічені кола Бельгії були цілком французькі і по культурі і по напрямку і по літературному смакові. Вдовольняючись творами французької літератури, вони не тільки не відчували потреби в національній літературі, але взагалі з зневагою навіть ставилися до своєї національної бельгійської культури.

Зрозуміло, чому саме ті бельгійські письменники, що мали нещастя писати в цей час, проходили зовсім непоміченими. Так непоміченим і неоціненим пройшов сучасник де-Костера талановитий поет Ван-Гассель (1866 — 1874), талановитий і своєрідний романіст Октав Пірме.

І так само непоміченим і неоціненим сучасниками пройшов Шарль де-Костер. І аж національний літературний рух, що розпочався у 80 роках, викликаний соціальним переродженням Бельгії, створив, хоч і французькою мовою, але суто національну бельгійську літературу, висунув цілу низку талановитих письменників. І аж тоді дістав собі справедливую оцінку Шарль де-Костер, як фундатор бельгійського романа. А його „Легенда про Уленшпігеля“ зайняла своє місце національного епосу Бельгії, виразника національного духу країни.

Що ж являла собою „Легенда про Уленшпігеля“? Чому таке велике значіння її для бельгійської літератури, для бельгійського народу? Це величезний роман, що змальовує нам Фландрію 16 століття, відносини між верствами, історичні події, повсякденний побут народу.

Герой легенди не є витвір автора. Тіль Уленшпігель напівісторична особа, блазень, сміхун, бродяга, улюблений герой народних легенд, що походять з 14, 15 століття. В 16 столітті легенди про Тіля Уленшпігеля були об'єднані в збірнику, що вийшов долішньо-німецькою мовою. З них і запозичив Шарль де-Костер зовнішні ознаки свого героя, лишивши його жартуном, але зробивши з нього г'єза, борця за свободу, учасника народного повстання. Крім того, треба зазначити, що на романі позначився великий вплив Рабле, про що свідчить сам автор Місце дії роману — переважно Фландрія. Час — 16-те століття. Історична обстановка — нестерпні утиски католицької Іспанії, боротьба Бельгії і Голандії за свободу.

Зміст „Легенди“ дуже складний, з силою дієвих осіб, з великою кількістю епізодів, що переплітаються між собою; не можна переказати його в стислому нарисі.

Подано тільки схему роману.

Автор починає роман народженням свого героя Тіля Уленшпігеля в родині вугляра Клааса. В той же час народжується в родині Карла V син, наступний король Пилип II. І автор увесь час користується, як літературним прийомом, рівнобіжним описуванням життя Тіля й життя Пилипа. Ми бачимо контрастні картини дитинства, юнацтва двох героїв. Бідність, але життєрадісність оточують Тіля, бадьорого, веселого, любленого всіма. Тяжке гнітюче вражіння справляє описування тієї обстановки, що в ній зростає Пилип, хмурий, одлюдний, ненависний всім з дитинства.

І паралель ця провадиться в такому от тоні через увесь роман.

Тіль підростає. Він — відомий на все місто жартівник, шуткар. Але за один з жартів його виселяють за межі міста на 3 роки. Він пускається бродяжити по світові. Потрапляє навіть до Риму до Папи і скрізь за собою носить невичерпану веселість, добродушність.

Вдома, коли він вернувся вже, на нього чекало горе. Його батька визнано за єретика й винесено вирок покарати на смерть через спалення на вогнищі. Батька не страшить це. Він простий, добродушний, виказує надзвичайну твердість і стійкість, не зрікається своїх поглядів, своїх думок і гине в страшних муках на вогнищі. За батьком стає жертвою мати. І Тіля й його матір Сооткін обвинувачують у перехованні грошей. Спадщина покараного мусить піти державі. Але обидва вони поклялися перенести будь-які муки, та не віддати грошей виказчикові. Катування вони витерплюють, але коли гроші все-ж таки пропадають, Сооткін помирає.

В Тілі стається різка внутрішня зміна. Страшна смерть батьків примушає його звернути увагу на довколишнє життя з його утисками, пригніченням, свавіллям влади, повним безправством, безсиллям народу. Все зло він вбачає у владі ненависної Іспанії й дає клятву віддати все своє життя справі визволення своєї батьківщини з еспансько-католицького ярма.

В цей час починається повстання г'єзів. Через свою меткість, спритність він стає в великій допомозі повстанцям.

Повстання закінчується тільки визволенням Голандії. Тіль вирішує довідатися, що потрібно для визволення всієї тодішньої Бельгії.

Він намазується чарівною мастю, щоб облетіти увесь світ. Мاستі впливають на нього і він засипає. Його не можуть пробудитися, вважають за мерця, хотять ховати. Але Тіль прокидається — він не вмер. Він тільки заснув. Він ще не здійснив всього свого подвигу — йому не можна вмирати.

Така схема роману. Вона дозволяє авторові скупчити навколо Тіля, його життя, силу людей. Тіль блукає, Тіль бере участь у повстанні. З ким тільки йому не доводиться стикатися! Історичні діячі змінюються маленькими людьми, королі — бродягами, полководці — ремесниками, еретики — патерами. Ми бачимо й Карла V й Пилипа II і папу Юлія III, графа Егмонта, й багато інших. Дієві особи різко поділено на два табори: приналежні до влади — королі, духовництво, чиновники, різні прислужники заради особистих вигод, і — нарід, пригноблений, визискуваний, що живе в постійному страхі перед насильством і свавіллям з боку „власть імущих“.

Перші наділено в романі найнегативнішими рисами. Другі обдаровано найсвітлішими якостями, змальовано ясними фарбами.

З одного боку Пилип II, що штучно викликає повстання для того, щоб покарати за нього бунтарів і конфіскувати їхнє майно; проповідник, що закликає з церковної катедри немилосердно нищити кальвіністів; придворні дами, що бігають для розваги дивитися, як палять еретиків; виказчики, що заради грошей посилають на страшну смерть своїх сусідів.

З другого боку — Тіль, жартун, зайди-голова, що віддає своє життя за волю батьківщини; Клаас — вугляр, що вмирає на вогнищі за те, що не може показати проти совісті; Сооткін — мати Тіля, що зазнає тортурів, щоб не дістались виказчикові гроші, здобуті кривавицею чоловіка.

Всі особи в романі, починаючи з історичних діячів і кінчаючи безнайменним натовпом, такі живі, такі яскраві, що читач навіть не помічає цієї штучної згущеності фарб. В дії, в дрібницях життя, в побуті показують вони себе. Автор перепустив великі історичні події крізь побутову повсякденщину і цим створив незвичайну своєю яскравістю історичну картину.

Виявити дух фламандського народу, давню свою мрію, це завдання Шарль де-Коостер блискуче здійснив у своєму Уленшпігелі.

Любов до волі, привязаність до землі з її утіхами, з її часто-густо грубими радощами, незвичайна жадова життя, й поруч з цим в потрібний момент — лицарська смерть, начеб з призирством до цього життя — така вдача фламандця.

І такі всі персонажі з цього народу, простуваті, грубоваті, веселі, привязані до земного — і герої, коли справа торкається їхньої совісті, їхньої волі. Таке історично-соціальне значіння „Легенди про Уленшпігеля“. В ній Бельгія знайшла яскраве й правдиве відображення однієї з сторінок своєї історії.

Не дивлячись на реалістичність роману, сам автор надає йому велике символічне значіння. Тіль — дух Фландрії; Неле, його улюблена — любов Фландрії; Клаас — її мужність; Сооткін — тип бадьорого духом фламандської матери, а Ламме Гоодзак — черевко Фландрії.

Символічним хотів зробити автор і кінець „Легенди“: за романом, Тіль, що воскрес, так і не докінчив своєї останньої пісні — повне визволення бельгійського народу ще має прийти.

Не менше й літературне значіння роману. Це був перший великий твір великого письменника наскрізь просякнутий духом

фламандського народу. Написано „Легенду про Уленшпігеля“ не сучасною французькою мовою, як інші твори Шарля де-Костера, а старо-французькою мовою XVI-го століття, мовою оригінальною, повною народніх фламандських виразів, народнього гумору.

Архаїчність і оригінальність мови утрудняла читання твору, й тільки після перекладу його 1893 року на сучасну французьку мову цей твір приступний широким колам читачів.

„Легенда про Уленшпігеля“ — твір суто-бельгійської літератури.

І Шарля де-Костера справедливо вважається за основоположника нового національного напрямку в бельгійській літературі.

Роман цей нині перекладено на різні мови. Російською мовою вийшло кілька видань: 1915 року в „Русских Записках“ (кн. 1—6), і 1916 року Маркса, додатком до журналу „Нива“. У „Всемирной библиотеке“, в „Универсальной библиотеке“ (скороч. вид.).

Українською мовою цього визначного твору, справжньої прикраси бельгійської літератури за винятком уривків в літ. газеті „Вікна“ на жаль ми ще не маємо. І хоч перекладів творів світових письменників на українську мову ми маємо дуже і дуже мало, все-ж треба сподіватися, що наші видавництва, намічаючи план перекладів чужоземних класиків, не забудуть включити до нього переклад „Легенди про Уленшпігеля“.

М. ТКАЧ

Червона армія й майбутня війна

(ДО ДЕСЯТИХ РОКОВИН ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ)

23 Лютого нашій Червоній армії виходить десять років. Причепливий історик міг би з деяким правом заперечувати цю дату як вихідний пункт у житті Червоної армії. Збройні сили революції по-стали — правда в найпримітивнішій формі — багато раніш. З другого боку, регулярні частини Червоної армії зформувалися багато пізніш, вони зростали й мужніли в процесі безпосередньої фронтової боротьби. 23 Лютого, проте, є, дійсно, день народження Червоної армії й одна з найвизначніших дат в історії визвольної боротьби пролетаріату, як день, коли Радянські Республіки урядовим декретом висловили свою рішучість утворити нову військову організацію на руїнах старої, нову армію — армію революції.

Це завдання здавалося майже надсильне. Тов. Затонський, член Реввійськради нашої округи, що брав участь як представник України, в складанні декрету про Червону армію, розповідає про те, які сумніви закрадалися в зовсім небоязкі серця. Справа стояла так, що Володимир Ілліч Ленін, напівжартома, погрозив не закрити засідання Раднаркому доти, доки декрет не буде підписаний.

Труднощі, що стояли на шляху, дійсно були колосально великі. Революція, щоб перемогти, мусила до щенту розхитати й зруйнувати стару військову організацію: її дисципліну, її ідеологію, її внутрішні сполучення й авторитети. Як відомо, це не було дуже важко. Елементи розпаду таїлися в глибині старої армії й революція тільки вирвала їх назверх і прискорила неминучий розвиток. Поржавілі обручі, що сковували стару армію, лопнули в огні революції й десятимільйонна велич розпалася на свої складові частини, що ніколи не змішувалися: на офіцерський склад, що являв собою через тупу зненависть до революції готовий кадр майбутніх білогвардійських утворень, і аморфну салдацьку масу, що нездержно кинулася додому, де забирала панську землю та мстилася за вкову кривду.

Ця салдацька маса, обкурена й навчена за часів імперіалістичної війни, унтер-офіцери й найдемократичніша частина командного складу творили той одинокий резервуар, звідки можна було черпати готовий людський матеріал для нової масової армії. Але як підняти для нової війни (класової проти пана, але все-ж війни) цю перейняту глибокою втомою та апатією селянську товщу, як охопити її новою дисципліною й підкорити під нове керівництво. Адже-ж пролетаріат був новак, неук у військовій справі. Адже-ж під руками були уламки.

Але — „тільки та революція чогось варта, яка вміє себе захистити“ — повторяв Володимир Ілліч, ані на хвилину не сумніваючись, що наша революція себе напевно захистить! З залізною волею і з залізною логикою переводячи Берестейський маневр, щоб дати селянам час спочити й здійснити аграрну революцію, тов. Ленін без краю

вірив у творчі сили збуджених народніх мас і організаторські здібності пролетаріату. Історія блискуче ствердила в цім відношенні, як і в інших — цю віру Леніна в сили пролетарської революції. „Неуки“ командири, висунуті від маси, молоді військові начальники революції, партійне керівництво армією, правда, роблячи тисячі помилок, нашвидку руч набуваючи досвід керування військом, дорогою ціною оплачуючи перемоги — все-ж взяли гору над без міри краще організованим та озброєним ворогом.

Таємниця цієї перемоги лежить не в суто військовій сфері, а в безмірній політичній вищості Червоної армії над усіма супротивниками. Утворюючи свою армію на уламках старої, почасти з її матеріалів, почасти також силами старих спеціалістів, революційний пролетаріат, під керуванням комуністичної партії, дав масам зовсім нову військову організацію, що перемогою довела свою силу. Кістяк цієї організації становили робітничі червоногвардійські загони, що поволі обростали мільйонною селянською плоттю. Революційний пролетаріат передав новій армії свої кращі бойові риси: свою дисципліну, опертую на революційну самосвідомість, свій досвід класової боротьби й збройних повстань, свою енергію й волю і, нарешті, силу міжнародньої солідарности пролетаріату, з допомогою якої ми мали змогу за висловом Леніна „відвоювати в буржуазії її салдат“, щоб-то розкласти десантне військо імперіалістів і унеможливити довгочасну інтервенцію.

II

Міркуючи про причини поразки білих і гоючи uszkodжені місця, один з найвизначніших людей білогвардійщини, а тепер контр-революційний оракул неповської буржуазії, професор Устрялов пише про Червону армію і більшовиків: „Залізні страховища, з чавунними серцями, машинними нервами, з канатами нрвів... Куди-ж проти них „Дяде Ване“ і „Трем сестрам“. Куди вже нашим „військовим фронтам проти них, проти їх страшних рефлекторів, що палають конденсованою енергією“. Тов. Бухарин, цитуючи цю балаканину, зауважує: „Залізні страховища“ погромили білих зовсім не тому, що Колчаки та Деникини були вживленням трьох сестер; те, що вони теж кричали „в Москву, в Москву“, робило їх ще мало подібними до провінціальних панночок: професійні вішалі, вони мали й гармати й чужоземне золото“...

Червона армія перемогла тому, що мала за собою невичерпані джерела беззатних поповнень, тому, що це була сама озброєна народня маса під керуванням пролетаріату, охоплена великою визвольною ідеєю. Справа тут зовсім не в „гарматнім м'ясі“, „гарматного м'яса“ було аж ніяк не менше і в Колчака і в Деникина. Але в тім і річ, що вони не могли на ширші розміри використати для своєї мети ті численні контингенти здатних носити зброю людей, які були під владою білогвардійського уряду. Спроба обернути проти червоних армій десятки тисяч полонених червоноармійців і мобілізованих селян, оточених тоненьким ланцюгом старих корниловських офіцерських кадрів, — ця спроба, що була конче потрібна через розтягнений фронт, коштувала деникинщині голови. Але навіть ті великі числом шари білогвардійських армій, які були так або инак зв'язані з владушними класами, являли собою негодящий військовий матеріал.

Правда, білі армії дістали у спадщину три чверті старого російського офіцерства, але „цвіт царської армії“ разом із своїм неучтвом

та обмеженістю привіс білим арміям свої „славні“ історичні традиції, традиції Цусими й Мазурських болот. Для озброєння в білих арміях були чудові технічні засоби, їм бракувало тільки одного: ідеї, що могла б об'єднати масу й виправдати принесені нею жертви. З цього погляду Жовтнева революція, нещадно розкривши соціальну природу всіх ідеологій, розброїла своїх ворогів і визначила, чим кінчиться війна.

Червона армія перемогла, як класова армія пролетаріату. Її перемога була тріумфом пролетарської військової організації й виявленням гегемонії комуністичного пролетаріату над дрібно-буржуазною масою селянства з її напіванархічними військовими тенденціями, партизанським гультайством, політичною й бойовою нестійкістю. Червона армія виникла, перемогла й залишається одверто-класовою армією, яка не має иншої мети — як мета пролетарської диктатури. Це є та армія, що про неї каже програма нашої партії, яку написав Ленін:

„В добі розкладу імперіялізму й розростання громадянської війни неможливо ані зберегти стару армію, ані побудувати нову на так званій позакласовій або загальнонаціональній основі. Червона армія, як знаряддя пролетарської диктатури, мусить конче мати одверто-класовий характер, щоб-то формуватися виключно із пролетаріату й близьких до нього напівпролетарських шарів селянства“.

III

Нове в цій армії не тільки політична мета її боротьби, але й її внутрішній уклад та її дисципліна, яка становить душу кожної військової організації. Зовнішні вияви військової дисципліни, формальна авторитарність офіцерства, правове й моральне приниження салдацької маси внутрішнє чужі Червоній армії.

Чужоземні спостерегачі, навіть найпередбачливіші військові люди буржуазії, готові заперечувати дійсність такої дисципліни. Але дисципліна в Червоній армії ані трохи не потерпіла від того, що очищала від кріпацьких, гнобительських елементів буржуазної військової дисципліни. Вона досягає своєї мети: утворити з армії гнучкий організм; виховати в масах бойців здібність діяти в складі частини, виробити свідомість потреби віддавати себе на жертву ради загального успіху і досягти оснований на революційній свідомості послуху командуванню, в яким маса бойців бачить вже не представника чужої класи, а свого брата — робочого й селянина.

Це внутрішнє з'єднання й чудова бойова стійкість і маневреність Червоної армії ґрунтуються на безперестанній політичній роботі, яку веде наша партія. Всупереч лицемірній буржуазній доктрині: „в армії не повинно бути політики“, Червона армія насичена політикою, класовою політикою пролетаріату.

Звичайно, політробота в армії не є вигадана нами Америка. Навіть буржуазна військова організація, що оперта на силі військових традицій і пасивності або неуцтві мас, все ж таки знала в тій або иншій формі політичну роботу: „словесність“, повчання полкового попа і т. инш. Світова війна, що потребувала нечуваного морального напруження від усіх армій, повернула „лицем до політики“ навіть таких стовпів консерватизму, як німецький генштаб. Людендорф в 1917 році запровадив на фронті й в заплілі навчання салдат „патріотичної освіти“, хоч офіцери дуже погано справлялися з новим обов'язком вести політичні розмови із салдатами. Після

війни в німецькій армії передбачалося обов'язкове навіть вивчення молодими офіцерами політичних і громадських питань на спеціальних дев'ятимісячних курсах.

Взагалі політична робота після світової війни, почасти, під впливом громадянської війни в нас, значно підсилена в низці буржуазних армій, зокрема в Польщі. Не казати вже про те, який вплив має на салдацькі маси армії загальна преса, церква й соціал-демократія.

Що-ж до Червоної армії, то вона до своїх десятих роковин приходить не тільки цілком зберігши свою політичну зброю, але значно вдосконаливши користування нею. Недавна середпартійна боротьба з її опозиційними клепацькими обвинуваченнями в „переродженні“ радянської держави та її армії, притягла увагу трудящих до соціального складу й політичного стану Червоної армії. Але як далека дійсність від вигадок засліплених фракціонерів! Більше, ніж коли инше, неподільне комуністичне пролетарське керування селянською більшістю армії; широкий і здоровий зріст армейської партійної організації й комсомолу; зростання числа комуністів в командному складі, зокрема в його вищих ланках—ось така дійсність. Червона армія остається вірною зброєю пролетарської диктатури.

IV

„Організований в державу“ пролетаріят утворив армію виключної сили, ентузіазму, наліску й маневреності. В історії військового мистецтва громадянська війна назавжди зостанеться одним з яскравих зразків маневреної тактики.

Цевна річ, що й тоді бували періоди, коли військо, що наступало або відступало, залягало одно проти другого на більш менш довгий час в шанцях. Але й класовий характер громадянської війни, в наслідок якого лінії боротьби не тільки накривалися з лінією фронту, але перехрещувалися і в запіллю, а в військових діях брали участь мільйони робітничо-селянських мас—все це наперед визначало маневрений характер війни.

Для бойового загартування армії, для вдосконалення її командного складу таке минуле має виключне значіння.

Червона армія знаходила в собі силу робити зразкові марші на протязі кілька сот верстов з неослабним темпом руху й силою удару. Пілсудський, що зазнав на собі ці бойові якості Червоної армії, дуже яскраво описує славнозвісний марш Червоної армії на Варшаву:

Рух війська . . . йшов безупинно. Пересічна просторінь, що проходило військо до підходу до самої Варшави та її околиць, виносила близько 20 кілометрів, цеб-то майже денний перехід. Такі довгі марші, що до того переривалися боями, роблять честь як армії, так її керівникам . . .

Цей безперестанний зміятий рух значних ворожих сил, що переривався часом ніби стрибками, рух, що тягся тижні, робить вражіння чогось невідпорного, що насувалося, як якась тяжка страховищна хмара, для якої немає перепон. Один генерал, з яким мені доводилося часто розмовляти, майже що дня починав свою розмову й доповідь словами: „Ну й марш! Ну й марш!“ В цих словах був і подив і гіркота безсилля . . . Під впливом цієї грізної хмари, що насувалася, хиталася держава, хиталися характери, м'якшали серця

салдат... Для нашого польського краю під впливом цих подій все ясніше й виразніше проглядав крім зовнішнього фронту і фронт внутрішній"... („1920 рік“, стор. 100—101).

З тої пори минуло 7 років, які й для нас, і для недавніх (а може й майбутніх) супротивників не пішли на марне у військовому відношенні. І своїм тактичним рівнем і своєю внутрішньою організацією і в відношенні культурної й чисто-військової підготовки командного складу теперішня наша Червона армія незмірно далека від Червоної армії 1919 або 1920 року. Яка-б не була майбутня війна — класовий і соціальний зміст будуть наближати її до громадянської війни й тоді на боці Червоної армії буде важливий досвід бойової історії 1918—21 р. р.

V

Ця майбутня війна, її термін, форма й шанси чим раз більше привагають до себе увагу трудящих мас нашої країни. Тривожливі сигнали небезпеки стають частіші, земна куля стає затісна для мирного співіснування соціалістичної й капіталістичної системи. Але й в середині капіталістичного ладу наспівають приводи до неминучих військових сутичок.

Як небезпека превентивної війни проти С.Р.С.Р., так і війна імперіалістів між собою вимагає від Радянської Спільки найпильнішої уваги до військових питань.

Для нас повинні бути чужі солоденький пацифізм і лицемірні ілюзії II Інтернаціоналу що до миролюбства імперіалістичних урядів. По суті, пацифізм тою або іншою мірою завжди був властивий буржуазній або дрібнобуржуазній демократії, але також завжди виходило так, що він плазував перед тяжким чоботом мілітаризму. Адже ще енциклопедисти й просвітники, ідеологи французької буржуазії, не жалували гострих слів для осуду війни, але дуже мало розумілися на її природі й разом з Вольтером гадали, що спершу вилітає куля, а потім вибухає порох.

Ми марксистки й лєнінці добре знаємо, як вилітає куля й за пацифістськими розмовами від нас не заховуються страшні контури нової імперіалістичної війни, що її підготовляють. Сучасна війна, сучасна масова армія виникла разом з капіталізмом і капіталістичною промисловістю, яка уможливила опорядження й озброєння масових армій, і тільки вкупі з капіталізмом загине війна.

Певна річ, як небо від землі, відрізняється від буржуазного або реформістського пацифізму та політика миру, яку провадить наша партія й уряд. Жадаючи дискредитувати цю політику, соціал-демократична преса мотивує її так: „Більшовики бояться війни“. Дехто з нашої радянської, часом навіть дуже культурної обивательщини недалеко відходять від такого „мотивування“. Певна річ, політика миру Радянського Союзу подиктована зовсім іншими міркуваннями.

Війна неминуче коли-б не зірвала, то затримала соціалістичний розвиток нашої країни. А ми хочемо виграти кожну зайву годину, щоб зміцнити економіку й культуру соціалізму на величезній площі СРСР. Не вважаючи на той дивний спокій, з яким зустрічає радянський уряд провокаційні виступи імперіалізму, ми дуже далекі від якого буть толетовства. Справа тут простіша: ми не хочемо воювати тоді й там, де це вигідно ворогові. Але в нас нема підстав „боятися“ майбутніх військових хуртовин.

VI

Думки про те, в якій мірі ми підготовані до оборони, в дуже багатьох товаришів виходять з таких двох помилкових založen. Перше — наш промисловий розвиток недостатній для сучасної війни. Друге — війна майбутнього — це війна бойових машин.

Переменшення наших господарчих ресурсів є мабуть своєрідний відгук війни 1918—20 років, хоч і думка про якусь надзвичайну слабкість Червоної армії, напр., в 1920 році, не зовсім справедлива. Нині наша промисловість досягла, а в багатьох найважливіших галузях перейшла через передвійський рівень. Тим часом треба нагадати, що російська промисловість після мобілізаційного її перебудування 1916 року постачала вже досить технічних засобів для „великої війни“. І тов. Ворошилов цілком підставно заявив на 15-му з'їзді ВКП(б), що наша промисловість становить уже тепер цілком надійну базу для оборони.

Не можна також допускати викривленої перспективи в справі „машинізації“ майбутньої війни. Спрощені уявлення в цій справі здаються іноді дуже „марксистськими“: „в чоловіківбивчій промисловості“ (як висловлюється Енгельс) велика машинова техніка невинно випирає людину, дух бойця і т. инш. Одначе, „фордизація“ війни залишається поки що в обсягу фантастики. Звичайно, ця фантастика кінець-кінцем має коріння в дуже реальних речах: в капіталістичнім побоюванні масових армій, при безнастанній мілітаристичній конкуренції.

Один з найпалкіших прихильників машинової армії полковник англійського генерального штабу — Фуллер спроектував організацію „ідеальної армії“, числом в 60 тисяч чоловіка з 2 тисячами танків і — в відповідній пропорції — іншими бойовими машинами. Але навіть Фуллер — і не випадково, що це офіцер саме англійського генерального штабу — не сподівається на здійснення свого ідеалу раніше як у 1946 році. Одначе, труднощі застосування великих бойових машин в різних умовах місцевостей і шляхів сполучення такі великі, а доцільність непорушності армії, переобтяженої технічними засобами така проблематична, що подібні фантазії більше характеризують настрій творців буржуазної стратегії, аніж дійсні тенденції розвитку військового мистецтва. Певна річ, не можна недоцінювати значіння механізації армії — це була-б помилка, як помилкою була-б недооцінка морального себ-то політичного елемента в майбутніх війнах.

Колись Наполеон вважав, що з кожного салдата можна зробити відважного бойця. Військові люди буржуазії так само виходили з того переконання, що „сіра скотинка“ хоч не буде показувати чуда відваги, то в кожному разі покірливо піде назустріч своїй порції олова. Але тепер, завдяки діяльності комуністичних партій, завдяки загальному піднесенню революційної боротьби, в майбутній війні, особливо в війні проти СРСР, салдацьку масу вже навряд чи можна буде так міцно скувати силою військових традицій і історичної інерції.

Тим часом, сучасна війна потребує мільйонів людей для поповнення фронту й для роботи в запіллі. Невеликі кадри штучно муштровані на обов'язковій військовій службі в казармах, розпливуться в масі бойців, перед якими неминуче стане питання: „за що війна“? Вже минулої війни ми бачили, як розпадалися в цих умовах великі армії. Приміром австрійське військо завзято трималося перші місяці війни, поки ступневі поповнення привели до переваги на фронті мобілізованих народніх мас. Боездатність австрійської армії тоді почала

раптово падати. Тут, в найслабшій ланці, імперіалістична війна виявила деякі риси, які в яскравішій формі й ширшому масштабі ми без сумніву зустрінемо в усіх майбутніх війнах.

Певна річ буржуазія робить усе, щоб підготувати моральну мобілізацію для майбутніх воєн. Цієї роботи не можна не помічати і найбільше завдання комуністичної партії всіх країн — з'ясувати масам, як готується війна, і невпинно організовувати одсіч, щоб війна не впала на пролетаріят з тією несподіваною блискавичністю, про яку попереджав Ленін. Ми певні того, що в майбутній війні ми будемо мати численних спільників у запіллі ворога. Ми певні того, що революційні маси в усіх країнах будуть по нашій стороні, бо обороняючись проти імперіалізму, ми будемо вести справедливую війну в інтересах світової соціалістичної революції. Але це зовсім не зменшує завдань нашого власного як найпильнішого й найстараннішого підготування до майбутньої війни.

VII

Це підготування поділяється на дві великі частини: підготування трудящих мас до фронтової роботи й роботи в запіллі, а також створення міцних основ економічної боекзистентності країни.

Червона армія нині має трохи більше як півмільйона людей. За „нормальну“ чисельність армії, достатню для мобілізаційного розгортання і не занадто обтяжливу для фінансів країни, вважають армію, приблизно, на один відсоток населення. Це дає нам кількість людей під рушницею, утричі більшу від нинішнього складу Червоної армії. Над цими цифрами треба задуматися! Правда територіальні формування, що блискуче виправдали себе в багатьох тактичних і маневрових діях, а також широке допризовне підготування є теж дуже важний спосіб підготувати майбутню кілька мільйонову армію військового часу. Але вимоги, які поставитиме нам майбутня війна, і велика складність сучасного бою, коли потрібне велике загартування, влучність, витривалість, ініціатива, конче потребують як найпильнішого вивчення військової справи. Час і засоби, що підуть на це, не підуть марно, а дадуть велику користь. Ну, хоча б тому, що скорострільна зброя, або автоматична рушниця в руках недосвідченого стрільця визначає величезну розтрату цінного бойового матеріалу. Часи, коли війна зовсім не зачіпала мас населення, часи Суворівських походів, коли „російський багнет протяв Альпи“, не появивши ніяких змін у внутрішньому житті Росії, або навіть часи російсько-японської війни, коли бойові дії відбувалися на відстані кілька тисяч верств, — ті часи минули назавжди. Вир війни втягне не тільки широку фронтову смугу, але й цілу країну до самої глибини її господарчого життя й побуту.

Чим ліпше ми приготуємося до війни, тим менше забере вона й коштів і людей. Північно-Американські Сполучені Штати, що пристали до війни без попередньої організації, без запасів і навичок, мусили витрачати за один день перебування американського салдата на французькому фронті 50 раз більше, як європейські уряди. Що до нас, то ми повинні виходити з того факту, що наша військова промисловість буде тільки першим ешелоном, який забезпечить перший період війни, так само, як наша Червона армія в основному складі є тільки перша заслона й кадр майбутньої армії військового часу.

Тому вже тепер конче треба назначити в усіх галузях нашої промисловости (і кооперації, і сільського господарства) підпорний пункт мобілізаційного розгортання, обсяг військових можливостей кожної господарської галузи і план переходу від мирного виробництва до військового. Легковажне ставлення до цієї роботи було б тяжкою помилкою. Недурно центральна контрольна комісія і НК РСІ, як повідомляв тов. Ворошилов на 15 з'їзді партії, висловили сувору догану кільком господарникам, що виявили бездіяльність або недбальство в мобілізаційнім підготуванні промисловости.

Не тривогу, не негідну панику, а почуття найбільшої відповідальности й пильну роботу — ось що конче треба збудити і серед широких мас трудящих і в лавах робітників нашого господарства й радянського апарату.

І тоді ми діб'ємося того, що коли залунають бойові гасла, ми будемо битися з таким самим ентузіазмом, натиском і завзятістю, як старі бойці громадянської війни, але з далеко більшим умінням і підготуванням, озброєні цілою потужністю сучасної техніки і з непохитним запіллям. До цієї мети ми повинні порватися з усією енергією. Ось гасло десятилітнього ювілею Червоної армії.